

ISSN 1028-8546

Volume XXII, Number 1

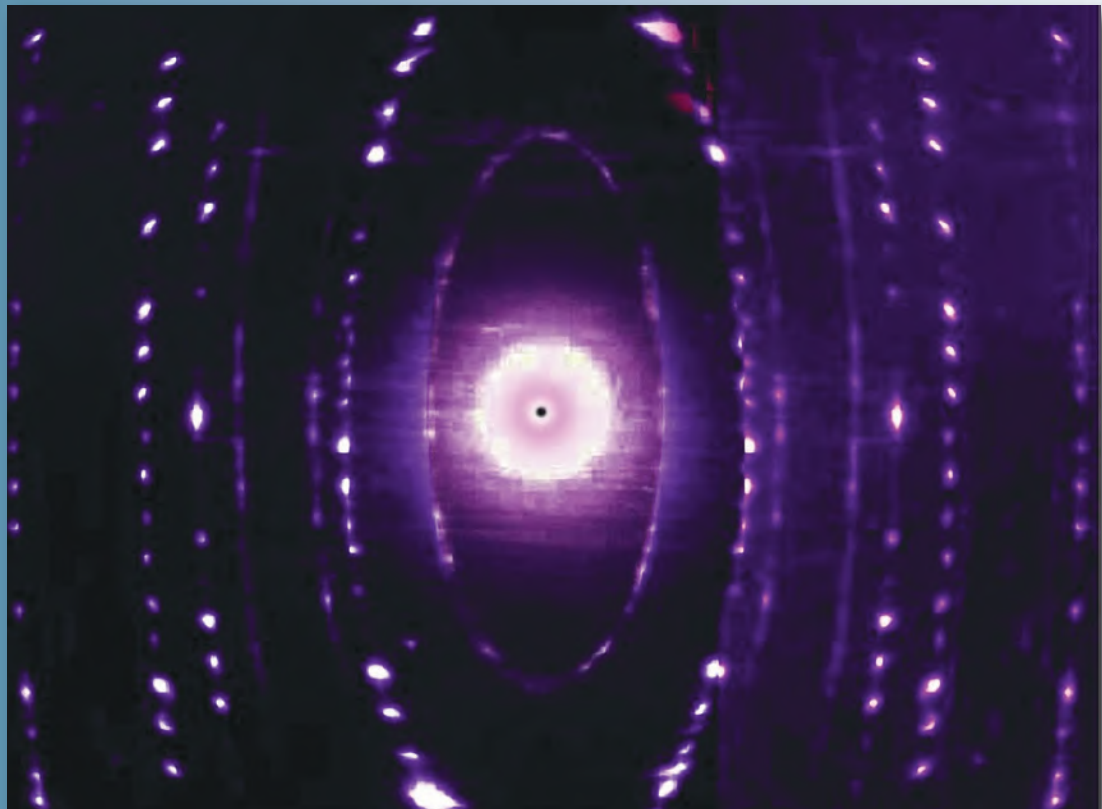
Section: Az

April, 2016

Azerbaijan Journal of Physics

Fizika

www.physics.gov.az

G.M. Abdullayev Institute of Physics
Azerbaijan National Academy of Sciences
Department of Physical, Mathematical and Technical Sciences

Azerbaijan Journal of Physics

FIZIKA

*G.M.Abdullayev Institute of Physics
Azerbaijan National Academy of Sciences
Department of Physical, Mathematical and Technical Sciences*

HONORARY EDITORS

Arif PASHAYEV

EDITORS-IN-CHIEF

Nazim MAMEDOV

Chingiz QAJAR

SENIOR EDITOR

Talat MEHDIYEV

INTERNATIONAL REVIEW BOARD

Ivan Scherbakov, Russia
Kerim Allahverdiyev, Azerbaijan
Mehmet Öndr Yetiş, Turkey
Gennadii Jablonskii, Buelorussia
Rafael Imamov, Russia
Vladimir Man'ko, Russia
Eldar Salayev, Azerbaijan
Dieter Hochheimer, USA
Victor L'vov, Israel
Vyacheslav Tuzlukov, South Korea

Majid Ebrahim-Zadeh, Spain
Firudin Hashimzadeh, Azerbaijan
Anatoly Boreysho, Russia
Mikhail Khalin, Russia
Hasan Bidadi, Tebriz, East Azerbaijan, Iran
Natiq Atakishiyev, Mexico
Maksud Aliyev, Azerbaijan
Arif Hashimov, Azerbaijan
Javad Abdinov, Azerbaijan
Bagadur Tagiyev, Azerbaijan

Tayar Djafarov, Azerbaijan
Talat Mehdiyev, Azerbaijan
Vali Huseynov, Azerbaijan
Ayaz Baramov, Azerbaijan
Tofiq Mammadov, Azerbaijan
Salima Mehdiyeva, Azerbaijan
Shakir Nagiyev, Azerbaijan
Rauf Guseynov, Azerbaijan
Almuk Abbasov, Azerbaijan
Yusif Asadov, Azerbaijan

TECHNICAL EDITORIAL BOARD

Senior secretary Elmira Akhundova, Nazli Guseynova, Sakina Aliyeva,
Nigar Akhundova, Elshana Aleskerova, Rena Nayimbayeva

PUBLISHING OFFICE

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics

Tel.: (99412) 539-51-63, 539-32-23
Fax: (99412) 447-04-56
E-mail: jophphysics@gmail.com
Internet: www.physics.gov.az

It is authorized for printing:

Published at "SƏRQ-QƏRB"
17 Ashug Alessger str., Baku
Typographer : Aziz Gulaliyev

Sent for printing on: __.__. 201__
Printing approved on: __.__. 201__
Physical binding: _____
Number of copies: _____ 200
Order: _____

SU-SAXAROZA SİSTEMİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

E.Ə. MƏSİMOV, H.Ş. HƏSƏNOV, B.G. PAŞAYEV

Bakı Dövlət Universiteti, fizika fakültəsi, Z. Xəlilov küç., 23, AZ-1148

E-mail: P.G.bakhtiyar@gmail.com

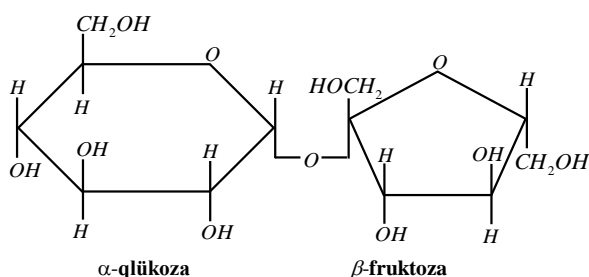
İşdə saxarozanın sulu məhlulunun viskozimetr, piknometr və İQ spektrometr metodları ilə 293,15-323,15 K temperatur və 0-60% kütlə payı konsentrasiya intervalında struktur xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Təcrübi nəticələrdən istifadə edərək tədqiq olunan sistemin baxılan temperatur və konsentrasiyalarda özlü axınının aktivləşmə parametrləri, struktur temperaturu, su molekulları arasındakı hidrogen rabitəsinin enerjisi və uzunluğu hesablanmışdır və bu parametrlərin konsentrasiyadan asılılıqları təhlil olunmuşdur. Alınan nəticələrin təhlili göstərir ki, saxarozanın konsentrasiyasının artması ilə məhlul daha strukturlaşmış hala keçir.

Açar sözlər: Saxaroza, özlü axının aktivləşmə parametrləri, struktur temperaturu, hidrogen rabitəsinin enerjisi.

UOT: 541.8

PACS: 77.22.Ej, 64.75 Bc, 31.70. Dk, 61.70 Og

Saxaroza ($C_{12}H_{22}O_{11}$) molekulu iki monosaxariddən altıüzlü tsiklik qlükozanın α - formasından və beşüzlü fruktozanın β - formasından təşkil olunmuşdur. Onlar arasındakı rabitə hidrokسيد qrupları vasitəsilə yaranır (şəkil 1) [1].

Şəkil 1. Saxaroza molekulu

Saxarozanın sulu məhlulunun fiziki-kimyəvi xassələrinin tədqiqi həm elmi, həm də praktik (məsələn, şəkərin alınma texnologiyasının təkmilləşdirilməsində) cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Saxarozanın sulu məhlulunun fiziki xassələri su-saxaroza sistemində mövcud olan molekullararası üç növ qarşılıqlı təsirlə əlaqədardır: 1) su molekulları arasındakı hidrogen rabitəsi, 2) saxaroza molekulları arasındakı hidrogen rabitəsi, 3) su molekulları ilə saxaroza molekulları arasındakı hidrogen rabitəsi. Bu qarşılıqlı təsirlər nəticəsində su-saxaroza sistemində müxtəlif strukturlar yaranır.

Ədəbiyyatda su-saxaroza sistemində struktur xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqat işləri var [2-5]. Bu işlərdə saxarozanın konsentrasiyasının artması ilə məhlulda struktur dəyişmələrinin olması qeyd olunur. [2]-işində göstərilir ki, saxaroza molekullarının hidratasiya ədədinin qiyməti 5÷6 ətrafında olur. Su-saxaroza sisteminin 0,01-0,09 molyar hissə konsentrasiya intervalında tədqiqi göstərir ki, saxarozanın hidratasiya ədədi 20÷4 intervalında dəyişir [3]. Saxarozanın hidratasiya ədədinin konsentrasiyadan asılılığını [4] işi də təsdiq edir. [5]-işində göstərilmişdir ki, saxarozanın hidratlaşma dərəcəsi asılı olaraq su-saxaroza sistemində üç struktur zonası yaranır: stabil zona, metastabil zona və labil zona. Bu zonaların yaranması su molekullarının sayının (N_{su}), saxaroza molekullarının sayına (N_{sax}) olan nisbətə müəyyənənə.

Stabil zona $\frac{N_{su}}{N_{sax}} > 4$, metastabil zona $4 \geq \frac{N_{su}}{N_{sax}} \geq 1$,

labil zona isə $\frac{N_{su}}{N_{sax}} < 1$ halına uyğundur. Həmçinin [5]

işində göstərilmişdir ki, məhlulun strukturunu əsasən 0÷30% konsentrasiya intervalında hidrogen rabitələri ilə birləşmiş su molekulları, 30%-dən böyük konsentrasiyalarda isə hidratlaşmış saxaroza molekulları müəyyən edir.

Yuxarıda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, saxarozanın sulu məhlulunda bir çox strukturlar yaranır. Lakin saxarozanın konsentrasiyasının artması ilə məhlulda yaranan strukturun enerji xarakteristikaları araşdırılmayıb. İşdə məqsəd saxarozanın sulu məhlulunda yaranan struktur xüsusiyyətlərini energetik baxımdan araşdırmaq olmuşdur.

İşdə saxarozanın sulu məhlulunun 293,15-323,15 K temperatur və saxarozanın 0-60% kütlə payı konsentrasiya intervalında dinamik özlülüyü və sıxlığı ölçülmüş, həmçinin məhlulların İQ oblastda udma spektrləri çəkilmişdir. Baxılan sistemin özlü axın xassələrinin və İQ oblastda udma spektrlərinin təhlili əsasında struktur xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə, baxılan temperatur və konsentrasiya intervalında tədqiq olunan məhlulun özlü axınının aktivləşmə Gibbs enerjisi ($\Delta G_{\eta}^{\ddagger}$), özlü axınının aktivləşmə entalpiyası ($\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$), özlü axınının aktivləşmə entropiyası ($\Delta S_{\eta}^{\ddagger}$), məhlulun struktur temperaturu (T_0), məhlulda su molekulları arasındakı hidrogen rabitəsinin enerjisi (E_H) və uzunluğu (R_H) təyin edilmiş və bu parametrlərin verilmiş temperaturda konsentrasiyadan asılılıqları təhlil olunmuşdur.

TƏCRÜBİ HİSSƏ

Tədqiqat obyektı və metodları. Tədqiqat obyektı olaraq müxtəlif konsentrasiyalı saxarozanın sulu məhlulu götürülmüşdür. İstifadə olunmuş saxaroza kimyəvi safdır. Məhlulların hazırlanmasında bidistillə edilmiş sudan istifadə olunmuşdur.

İşdə özlülük kapilyar viskozimetrlə, sıxlıq isə piknometrlə ölçülmüşdür. Məhlulların İQ oblastda udma spektrləri "Perkin Elmer 2000" firmasının istehsalı olan "Spectrum One" cihazında 6000-7500 sm^{-1} tezlik intervalında çəkilmişdir.

Məhlullarda struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqində özlü axınının aktivləşmə parametrlərinin ($\Delta G_{\eta}^{\ddagger}$, $\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$, $\Delta S_{\eta}^{\ddagger}$) təyini əhəmiyyətlidir [6-11]. Özlü axının aktivləşmə parametrləri ($\Delta G_{\eta}^{\ddagger}$, $\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$, $\Delta S_{\eta}^{\ddagger}$) aşağıdakı kimi hesablanmışdır. Mayelərin özlü axınının Eyrinq nəzəriyyəsinə [12] görə dinamik özlülüyün (η) temperaturdan (T) asılılığı

$$\eta = \eta_0 \exp\left(\frac{\Delta G_{\eta}^{\ddagger}}{RT}\right) \quad (1)$$

düsturu ilə təyin olunur. (1) ifadəsinə daxil olan η_0 parametri Eyrinq nəzəriyyəsinə [12] görə

$$\eta_0 = \frac{N_A h \rho}{M} \quad (2)$$

ifadəsilə təyin olunur. (1) və (2) ifadələrində R - universal qaz sabiti, N_A - Avoqadro ədədi, h -Plank sabitidir. M -məhlulun molyar kütləsi olub

$$M = \frac{100\%}{\sum_{i=1}^N \frac{C_i}{M_i}} \quad (3)$$

ifadəsilə təyin olunur. C_i və M_i uyğun olaraq i -ci komponentin faiz konsentrasiyası və molyar kütləsidir. K mütləq temperaturunda mayenin dinamik (η) özlülüyü və sıxlığı (ρ) təcrübədə təyin olunur. Sonra (1) ifadəsindən alınan

$$\Delta G_{\eta}^{\ddagger} = RT \ln \frac{\eta}{\eta_0} \quad (4)$$

ifadəsi ilə $\Delta G_{\eta}^{\ddagger}$ parametrinin temperaturdan asılılığı tapılır.

(4) ifadəsini termodinamikadan məlum olan [13]

$$\Delta G_{\eta}^{\ddagger} = \Delta H_{\eta}^{\ddagger} - T \Delta S_{\eta}^{\ddagger} \quad (5)$$

ifadəsində nəzərə alsaq, alarıq:

$$R \ln \frac{\eta}{\eta_0} = \frac{\Delta H_{\eta}^{\ddagger}}{T} - \Delta S_{\eta}^{\ddagger} \quad (6)$$

(6) ifadəsindən özlü axının aktivləşmə entalpiyasını ($\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$)

$$\Delta H_{\eta}^{\ddagger} = R \frac{\partial \ln \frac{\eta}{\eta_0}}{\partial \left(\frac{1}{T}\right)} \quad (7)$$

ifadəsi ilə təyin etmək olar [8-11]. $\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$ -i təyin etmək

üçün $\ln \frac{\eta}{\eta_0}$ -in $\frac{1}{T}$ -dən asılılıq qrafiki qurulmuş və onu kifayət qədər yaxşı təsvir edən

$$\ln \frac{\eta}{\eta_0} = a_0 + a_1 \left(\frac{1}{T}\right) + a_2 \left(\frac{1}{T}\right)^2 + a_3 \left(\frac{1}{T}\right)^3 \quad (8)$$

tənliyi seçilmişdir. Burada a_0 , a_1 , a_2 və a_3 temperaturdan asılı olmayan kəmiyyətlər olub riyazi optimallaşma üsulu ilə təyin edilir. (8)-i (7)-də nəzərə alsaq $\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$ -in temperaturdan asılılığını təyin etmək üçün

$$\Delta H_{\eta}^{\ddagger} = R \left(a_1 + 2a_2 \left(\frac{1}{T}\right) + 3a_3 \left(\frac{1}{T}\right)^2 \right) \quad (9)$$

ifadəsini alarıq.

$\Delta G_{\eta}^{\ddagger}$ və $\Delta H_{\eta}^{\ddagger}$ -in temperaturdan asılılıqları tapıldıqdan sonra (5) düsturuna görə özlü axının aktivləşmə entropiyasının temperaturdan asılılığı

$$\Delta S_{\eta}^{\ddagger} = \frac{\Delta H_{\eta}^{\ddagger} - \Delta G_{\eta}^{\ddagger}}{T} \quad (10)$$

ifadəsilə [13] hesablanır.

Struktur temperaturu (T_0) məhlulun özlülüyünün (η) temperaturdan (T) asılılığını xarakterizə edən empirik Vogel [14]

$$\eta = A \exp\left[B/(T - T_0)\right]$$

düsturundan riyazi optimallaşma üsulu ilə tapılır. (11) ifadəsinə daxil olan A və B temperaturdan asılı olmayan sabit kəmiyyətlər, T_0 -isə temperaturdan asılı olmayıb, yalnız həll olan maddənin növündən və konsentrasiyasından asılı olan kəmiyyət olub struktur temperaturu adlanır.

Sulu məhlullarda struktur xüsusiyyətlərini öyrənən metodlardan biri də İQ-spektroskopiya metodudur [15-19]. Məhlulların İQ oblastda udma spektrlərinin tədqiqi hidrogen rabitələrini kəmiyyətcə xarakterizə etmək üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, sulu məhlullarda OH qruplarının valent rəqslərinin tezliyinin əsas tezliklər oblastında tədqiqi, maye suda İQ-şüaların güclü udulması üzündən çətinləşir. Buna görə də sulu məhlulların İQ-spektrləri, əsasən oberton oblastında ($7300-5000 \text{ cm}^{-1}$) təyin edilir [17-19]. Maddənin İQ oblastda udma spektrində OH valent rabitəsinin rəqs tezliyinin sürüşməsi ilə hidrogen rabitəsinin enerjisi (E_H) və uzunluğu (R_H) arasındakı əlaqə İoqansen [15] tərəfindən aşağıdakı kimi təklif olunmuşdur:

$$-E_H = \frac{18 \Delta \nu}{720 + \Delta \nu} \quad (12)$$

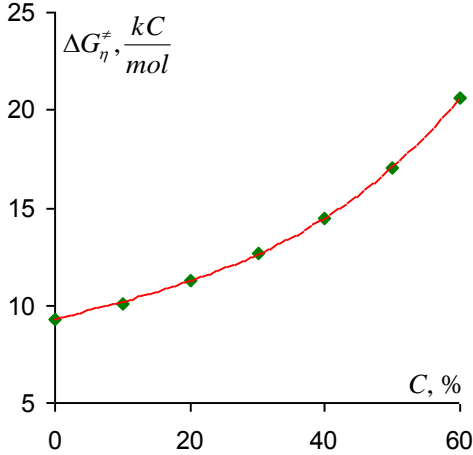
$$R_H = 2,44 \cdot (-E_H)^{-0.2} \quad (13)$$

Burada $\Delta \nu = \nu_0 - \nu$ olub, ν -bağlı OH valent rabitəsinin rəqs tezliyi, ν_0 -isə sərbəst OH valent rabitəsinin rəqs tezliyidir. Ədəbiyyat mənbələrinə [16] istinad edərək

göstərmək olar ki, su üçün $v_0 = 7062 \text{ sm}^{-1}$. Qeyd edək ki, (12) və (13) ifadələri ilə təyin olunan hidrogen rabitəsinin enerjisi və uzunluğunun vahidi müvafiq olaraq kkal/mol və Å -ə uyğundur.

ALINMIŞ NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Saxarozanın sulu məhlulunun özlü axınının aktivləşmə parametrlərinin ($\Delta G_\eta^\ddagger$, $\Delta H_\eta^\ddagger$, $\Delta S_\eta^\ddagger$) və struktur temperaturunun (T_0) konsentrasiyadan (C) asılılıqları 2-5 sayılı şəkillərdə göstərilmişdir.

Şəkil 2. Saxarozanın sulu məhlulunun özlü axınının aktivləşmə Gibbs enerjisinin konsentrasiyadan asılılığı ($T=293,15\text{K}$).

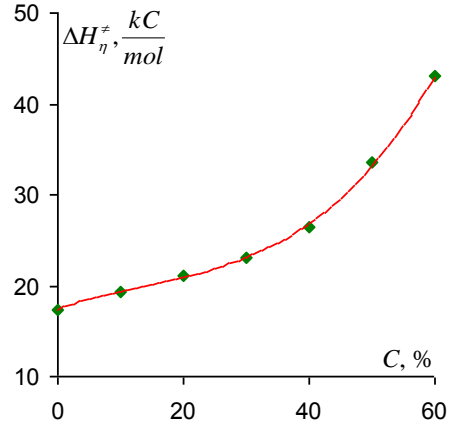
2-4 sayılı şəkillərdən görüldüyü kimi, saxarozanın sulu məhlulunun özlü axınının aktivləşmə parametrləri ($\Delta G_\eta^\ddagger$, $\Delta H_\eta^\ddagger$, $\Delta S_\eta^\ddagger$) konsentrasiyasının artması ilə artırlar.

Özlü axın prosesini xarakterizə edən aktivləşmə parametrləri 1 mol maye molekullarının aktiv (G_a, H_a, S_a) və bağlı haldakı (G_b, H_b, S_b) uyğun termodinamik parametrlərin fərqi bərabərdir.

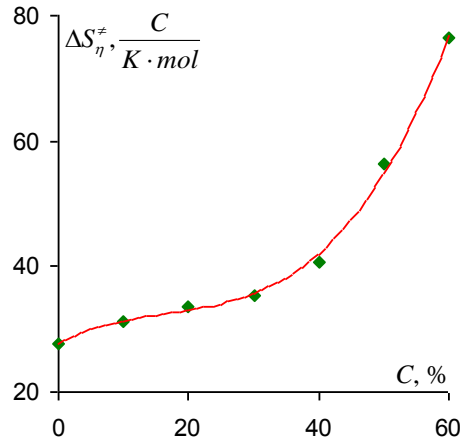
$$\begin{aligned} \Delta G_\eta^\ddagger &= G_a - G_b \\ \Delta H_\eta^\ddagger &= H_a - H_b \\ \Delta S_\eta^\ddagger &= S_a - S_b \end{aligned} \quad (14)$$

Qeyd edək ki, mayelərdə özlü axınının aktivləşmə Gibbs enerjisi ($\Delta G_\eta^\ddagger$) verilmiş təzyiq və temperaturda axının yaranması üçün aktivləşmə enerjisdir. Özlü axınının aktivləşmə entalpiyası ($\Delta H_\eta^\ddagger$) məhlulda yaranan dəyişmələri enerji baxımından xarakterizə edir. Belə ki, konsentrasiyanın artması ilə $\Delta H_\eta^\ddagger$ -in artması sistemin daha möhkəm struktura malik hala keçməsinə göstərir. Özlü axınının aktivləşmə entropiyası ($\Delta S_\eta^\ddagger$) isə mayədə yaranan struktur dəyişmələrini xarakterizə edir. Məlumdur ki, maye nə qədər strukturlu olsa, entropiya (S_b) bir o qədər kiçik olur və axın zamanı dəyişməsi daha böyük

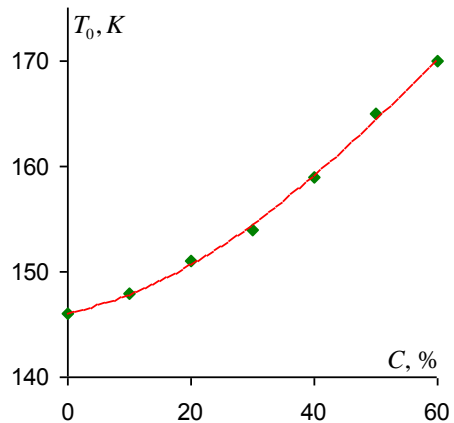
olur və əksinə. Deməli, konsentrasiyanın artması ilə $\Delta S_\eta^\ddagger$ -in artması sistemin daha strukturlaşmış hala keçməsinə göstərir. Şəkil 4-dən görüldüyü kimi baxılan bütün konsentrasiya intervalında $\Delta S_\eta^\ddagger$ artır və deməli, saxarozanın konsentrasiyanın artması ilə məhlul daha da strukturlaşmış hala keçir.

Şəkil 3. Saxarozanın sulu məhlulunun özlü axınının aktivləşmə entalpiyasının konsentrasiyadan asılılığı ($T=293,15\text{K}$).

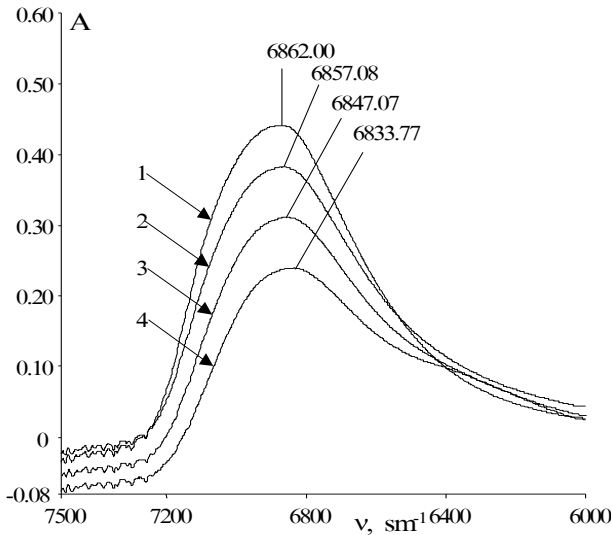

Şəkil 4. Saxarozanın sulu məhlulunun özlü axınının aktivləşmə entropiyasının konsentrasiyadan asılılığı ($T=293,15\text{K}$).

Şəkil 5. Saxarozanın sulu məhlulunun struktur temperaturunun konsentrasiyadan asılılığı.

Müxtəlif maddələrin suyun strukturuna təsirini müəyyənəlmək üçün istifadə olunan üsullardan biri də məhlulun "struktur temperaturunun" tədqiqidir. Aparılan tədqiqatlar [20-23] göstərir ki, sulu məhlullarda məhlulun struktur temperaturu ($T_0(m)$) suyun struktur temperaturundan ($T_0(su)$) böyükdürsə, yəni $T_0(m) > (T_0(su))$ olarsa, həll olan maddə suyu strukturlaşdırır, əksinə $T_0(m) < (T_0(su))$ olarsa həllolan maddə suyun strukturunu dağıdır. Şəkil 5-dən görüldüyü kimi, su-saxarozaya sistemində məhlulun struktur temperaturu konsentrasiyanın artması ilə artır. Deməli, suda saxarozanın konsentrasiyasının artması ilə məhlul daha da strukturlaşır.

Şəkil 6. Müxtəlif konsentrasiyalarda saxarozanın sulu məhlulunun İQ oblastda udma spektri. 1-su, 2-20%, 3-40%, 4-60%.

Müxtəlif konsentrasiyalarda saxarozanın sulu məhlulunun İQ oblastda udma spektrləri şəkil 6-da göstərilmişdir. Məhlulların İQ-spektrinin maksimumlarının təcrübi qiymətlərinə əsasən (12) və (13) ifadələr ilə baxılmış konsentrasiyalarda su molekulları arasındakı hidrogen rabitəsinin orta enerjisi və uzunluğu hesablanmışdır (Cədvəl).

Şəkil 6-dan görüldüyü kimi, konsentrasiyadan asılı olaraq saxarozanın sulu məhlulunun İQ oblastda udma spektrinin forması, intensivliyi və tezliyi dəyişir. Saxarozanın konsentrasiyasının artması ilə məhlulun İQ oblastda

udma spektrinin nisbətən kiçik tezliklərə tərəf sürüşməsi, su molekulları arasındakı hidrogen rabitəsinin orta enerjisinin artması və rabitənin uzunluğunun qısalması (cədvəl) yəqin ki, məhlulun strukturlaşması nəticəsində baş verir.

Cədvəl
Saxarozanın sulu məhlulunda müxtəlif konsentrasiyalarda su molekulları arasındakı hidrogen rabitəsinin enerjisi (E_H) və uzunluğu (R_H)

C, %	ν, sm^{-1}	$-E_H, \frac{kC}{\text{mol}}$	$R^H \cdot 10^{10}, \text{m}$
0	6862,00	16,3	1,86
20	6857,08	16,7	1,85
40	6847,07	17,1	1,84
60	6833,77	18,0	1,82

Məhlulda su molekullarının sayının (N_{su}) saxarozaya molekullarının sayına (N_{sax}) nisbətini

$$\frac{N_{su}}{N_{sax}} = \frac{100\% - C}{C} \cdot \frac{M_2}{M_1} \quad (15)$$

ifadəsilə təyin edə bilərik. Burada $M_1 = 18,0153 \frac{q}{\text{mol}}$ və

$M_2 = 342,2979 \frac{q}{\text{mol}}$ uyğun olaraq suyun və saxarozanın molyar kütlələridir. (15) ifadəsinə əsasən hesablaya bilərik ki, $C=20\%$ olduqda $\frac{N_{su}}{N_{sax}} \approx 76$, $C=40\%$ olduqda,

$\frac{N_{su}}{N_{sax}} \approx 28,5$ və $C=60\%$ olduqda, $\frac{N_{su}}{N_{sax}} \approx 12,7$ olur.

Deməli, saxarozanın məhlulda tədqiq etdiyimiz 0-60% konsentrasiya intervalı $\frac{N_{su}}{N_{sax}} > 4$ olduğundan, [5] işinə

əsasən stabil zona halına uyğundur. Beləliklə, saxarozanın sulu məhlulunun tədqiq olunan temperatur və konsentrasiya intervalında özlü axın xassələrinin və İQ oblastda udma spektrlərinin təhlili onu deməyə imkan verir ki, məhlulda saxarozanın konsentrasiyası artdıqca, məhlul daha strukturlaşmış hala keçir.

[1] А.Н. Несмеянов, Н.А. Несмеянов. Начало органической химии. Издательство «Химия», Москва 1974, с. 438-448.
 [2] А.Т. Allen, R.M. Wood. Sugar Technology Review. 1974, 2, p. 165-179.
 [3] В.А. Михайлик, Е.О. Давыдова, В.В. Манк. Термодинамика органических соединений. Горький, 1989, №1, с.86-90.
 [4] Е.И. Ахумов. Журн. прикл. химии, 1975, 48, №2, с.458-460.
 [5] Л.Д. Бобровник, А.М. Грехов, И.С. Гулый. Журнал структурной химии, 1998, том 39, № 5, с. 864-872.

[6] Г.М. Дакар, Е.Ю. Кораблева. Журнал физ. химии, 1998, т.72, №4, с.662-666.
 [7] Г.М. Дакар. Журнал физ. химии, 2001, т.75, №4, с.656-660.
 [8] Е.Ə. Məsimov, В.Г. Paşayev, Н.Ş. Həsənov. Bakı Universitetinin Xəbərləri, fizika-riyaziyyat elmləri seriyası, 2010, № 3, s.109-116.
 [9] Э.А. Масимов, Г.Ш. Гасанов, Б.Г. Пашаев. Журнал физической химии, 2013, том 87, № 6, с. 969-972.
 [10] Э.А. Масимов, Б.Г. Пашаев, Г.Ш. Гасанов, С.И. Мусаева. Журнал физической химии, 2013, том 87, № 12, с. 2151-2153.

SU-SAXAROZA SİSTEMİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- [11] Э.А. Масимов, Б.Г. Пашаев, Г.Ш. Гасанов, Н.Г. Гасанов. Журнал физической химии, 2015, том 89, № 7, с. 1133-1137.
- [12] С. Глестон, К. Лейдлер, Г. Эйринг. Теория абсолютных скоростей. М.: Изд-во иностр. лит., 1948. 600 с.
- [13] E.Ə. Məsimov, H.Ş. Həsənov. "Bioloji sistemlərin termodinamikası", Bakı, 2007, 411 s.
- [14] H. Vogel. Das Temperaturab-hängigkeitgesetz der viskosität von Flüssigkeiten. Z. Physic. 1921. Bd. 22. S. 648-651.
- [15] Водородная связь. Сборник статей. Изд. «Наука» Москва 1981. с.112-155.
- [16] J.D. Worley, I.M. Klotz. J. Chem. Phys. 1966. V.45. P.2868.
- [17] Вода в полимерах: Пер. с англ. (Под ред. С. Роуланда). М.;Мир, 1984. с. 50-78.
- [18] А.В. Карякин, Г.А. Кривенцова. Состояние воды в органических и неорганических соединениях. Издательство «Наука» Москва 1973. 176 с.
- [19] Г.В. Юхневич. Инфракрасная спектроскопия воды. Издательство «Наука» Москва 1973. 208 с.
- [20] K. Ueberreiter. Change of water structure by polyalcohols. Density and viscosity measurements. Water/Aliphatic alcohol solutions. Makromol. Chem., Rapid Commun. 1. Science. 1980, p.139-142.
- [21] K. Ueberreiter. Change of water structure by polyalcohols. Density and viscosity measurements. Water/Polyalcohol solutions. Makromol. Chem., Rapid Commun. 1. Science. 1980, p.143-147.
- [22] K. Ueberreiter. Colloid & Polymer Science. 1982, v.260, №1, p.37-45.
- [23] K. Ueberreiter, D. Ziegler. Colloid & Polymer Science. 1987, v.265, №10, p.908-910.

Э.А. Масимов, Н.Ш. Hasanov, В.Г. Pashayev

THE STRUCTURE FEATURES OF THE SYSTEM WATER-SUCROSE

The structural features of aqueous solutions of sucrose are studied by means of viscosimetry, pycnometry, and IR spectroscopy within the temperature range 293.15 K-323.15 K and a concentration range 0-60%. The results from our experiments are used to calculate the parameters of viscous flow activation, the structural temperature, energies and of the hydrogen bond lengths between water molecules. The concentration dependences of these parameters are analyzed. Analysis of the results shows that with increasing concentration of sucrose the solution becomes more structured.

Э.А. Масимов, Г. Ш. Гасанов, Б.Г. Пашаев

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ ВОДА-САХАРОЗА

В работе методами вискозиметрии, пикнометрии и ИК-спектроскопии изучены структурные особенности водных растворов сахарозы в интервале температур 293,15-323,15 К и концентраций 0-60%. Результаты проведенных экспериментов использованы для вычисления активационных параметров вязкого течения, структурной температуры, энергии и длины водородных связей между молекулами воды и проанализированы концентрационные зависимости этих параметров. Полученные результаты свидетельствуют о том, что сахароза структурирующее действие раствор. Анализ результатов показывает, что с увеличением концентрации сахарозы раствор становится более структурированным.

Qəbul olunma tarixi: 23.12.2015

HAVANIN TƏZYİQİNƏ HƏSSAS OLAN NAZİK TƏBƏQƏLİ ÇEVİRİCİ VƏ VARİSTOR

G.S. HACIYEVA, N.N. ABDULZADƏ, F.A. KAZIMOVA, N.N. MURSAKULOV

AMEA-nın H.M.Abdullayev adına Fizika İnstitutu,

Bakı, Az 1143, H.Cavid 131

gulcahanhaciyeva@gmail.com

Havanın seyrəkləşmə dərəcəsinin Al-Al₂O₃-metal (Ag, İn, Sn, Cu) quruluşuna ondakı üst kontakt materialının növündən asılı olaraq təsirinə öyrənilməsi göstərdi ki, üst təbəqə gümüş və mis olan hallarda həmin quruluş $7.6 \cdot 10^{-2} - 1 \cdot 10^{-5}$ mm c.s. təzyiqləşmə oblastında təzyiqləşmə həssas aşırma diodu, üst təbəqə indium və stannium olan halda isə özünü aşağıvoltage varistor kimi aparır.

Açar sözlər: nazik təbəqəli MOM-quruluşlar, çevirici, havanın təzyiqləşmə, varistor.

PACS: 70.73; 84.32Dd; 84.32Ff; 85.70Kh; 68.55,-a; 81.15.Aa

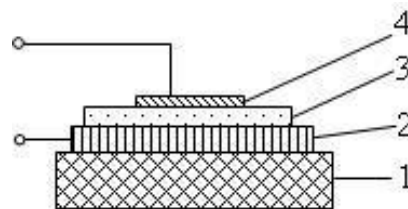
GİRİŞ.

Keçən əsrin 60-90-cı illərində elmi ədəbiyyatda çoxlaylı metal-dielektrik-metal (MDM) quruluşların elektrofiziki xassələrinin tədqiqinə həsr olunmuş çoxlu sayda elmi işlərə rast gəlmək mümkün idi. Bu işlərin bəzilərində həmin quruluşların voltamper xarakteristikalarında həm N-tip, həm də S-tip mənfi müqavimət (MM) oblastına malik çevrilmə və yaddaş effektinin mövcudluğu barədə, eləcə də bunlarda cərəyanın axma mexanizmləri barədə informasiyalar verilir. Bu quruluşların hazırlanması zamanı dielektrik təbəqə və onun təbiəti bu quruluşların elektrofiziki xarakteristikalarında mühüm rol oynadığına görə, onların fiziki xassələrinə və alınma texnologiyasına qoyulan tələblər çox yüksək idi. Ümumi halda, quruluşda dielektrik təbəqə rolunda material kimi istənilən dielektrik materialın təbəqəsi ilə yanaşı silisium, titan, tantal, niobium və başqalarının oksidləri də ola bilər. Son onilliklərdə MDM-quruluşlar texnologiyasında yaxşı dielektrik xassəyə, kontakt materialları ilə reaksiyaya daxil olmayan, böyük radioaktiv davamlılığa malik olan və xarici təsirlərə (məsələn, işıq, maqnit sahəsinə, rentgen şüalanmasına) qeyri həssas olan alüminium oksidinin (Al₂O₃) təbii geniş miqyas alması müşahidə edilir [1,2].

Bu keyfiyyətlərinə görə nazik təbəqəli, MDM quruluşu malik, VAX-da mənfi müqavimət müşahidə edilən, aşırma və yaddaş effektlərinə malik quruluşlar bir çox alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdi [3-12]. Havanın seyrəkləşməsi dərəcəsinin nazik təbəqəli Al-Al₂O₃-Ag quruluşunun VAX-ına təsirinə araşdırılması zamanı maraqlı nəticələr alınmışdır. Belə ki, quruluşa tətbiq edilmiş gərginliyin sabit qiymətində havanın təzyiqləşmə dərəcəsinin, yəni qalxması və ya azalması ilə əlaqədar quruluşun özbaşına yüksəkəmlu və ya kiçikəmlu hala keçməsi müşahidə olunur [12]. Quruluşların üst qatına çəkilmiş elektrodun materialı indium (İn) və qalaydan (Sn) ibarət olanda varistor tipli voltamper xarakteristikası müşahidə olunur [13]. Dünya elmi ədəbiyyatının araşdırılması göstərdi ki, biz tərəfdən tədqiq olunan MOM quruluşlarda yuxarıda qeyd edilən effektlər müşahidə olunmamışdır. Odur ki, bizim təqdim etdiyimiz işin əsas məqsədi Al-Al₂O₃-Ag (İn, Sn,Cu) nazik təbəqəli quruluşların tədqiqi və onların kiçikvoltage varistor və atmosfer təzyiqləşmə həssas çeviricilər kimi tətbiq olunmasıdır.

TƏCRÜBƏNİN METODİKASI

Qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün nazik təbəqəli Al-Al₂O₃-metal əsaslı MOM quruluşlar hazırlanmışdır. Bunun üçün qızdırılmış və ya soyuq sital və ya digər neytral oturmaq üzərinə $\sim 5 \cdot 10^{-5}$ mm c.s. vakuuma termik buxarlandırma üsulu ilə alüminium təbəqəsi buxarlandırılır və havada ekspozisiya etməklə, onun səthində qalınlığı 30-60 angstrom olan, Al₂O₃ təbəqəsi yaradılır. Bu üsulla alınmış Al₂O₃ təbəqəsi çirklənməyə məruz qalmır və ste-xiometrik tərkibə uyğun olur [14]. Sonra həmin təbəqənin üzərinə vakuuma termik buxarlandırma üsulu ilə lazımı üst elektrod, uyğun olaraq gümüş, indium, qalay və ya mis çəkilir.

Şəkil 1. Al-Al₂O₃-metal MOM quruluşunun sxematik təsviri. 1-oturmaq; 2-alüminium təbəqə; 3- oksid (Al₂O₃) təbəqə; 4-üst elektrod.

1 sayılı şəkildə Al-Al₂O₃-metal əsaslı MOM quruluşunun sxematik şəkli verilmişdir. Quruluşların işçi oblastının sahəsi $\sim 1,07 \text{ mm}^2$ və elektrodların qalınlığı isə $\sim 0,3 \text{ mkm}$ -dir. Tədqiq edilən nümunələr ($760 \cdot 10^{-6}$)mm c.s. intervalında təzyiqləşmə almağa imkan verən vakuuma qurğusunun qalpağı altına yerləşdirilir. Təcrübələr ümumən qəbul edilmiş qaydada statik rejimdə aparılmış və PNXT-1 tipli xarakterioqrafda ossiliqramlaşdırılmışdır.

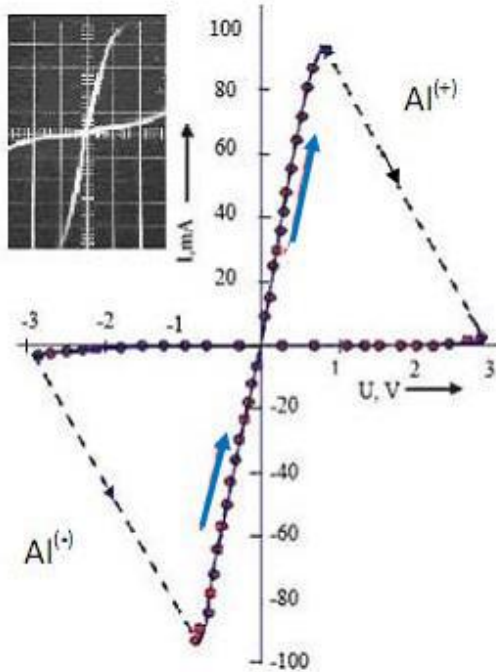
TƏDQIQATLARIN NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Alınmış Al-Al₂O₃-Ag quruluşu aşağıda göstərilən kimi işləyir. Ona 760mm c.s. təzyiqləşmə malik hava mühitində ixtiyari polyarlığa malik təxminən 3,3 V qərginlik tətbiq etdikdə, o, kəskin şəkildə kiçikəmlu hala keçir (şəkil 2). Nümunənin yüksəkəmlu hala keçməsi tətbiq olunmuş gərginliyin qütblərinin dəyişməsi ilə baş verir. Ətraf mühitin təzyiqləşməni azaltdıqda da quruluş yüksəkəmlu hala

HAVANIN TƏZYQINƏ HƏSSAS OLAN NAZİK TƏBƏQƏLİ CƏVİRİCİ VƏ VARİSTOR

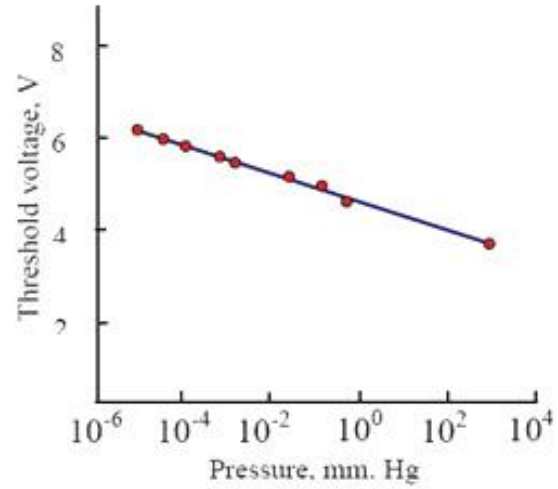
keçir. Məsələn, havanın təzyiqi 10^{-2} mm c.s.-na bərabər olanda aşırma gərginliyi artıq 5 V-a qədər yüksəlir. Təzyiqin qiyməti $\sim 10^{-5}$ mm c.s.-na bərabər olanda o, 6 V-a çatır. Yüksəkölü haldan kiçikölü hala aşırma həddinin havanın 10^{-5} mm c.s. təzyiqlərə qədər asılılığı xəttidir (şəkil 3). Təzyiqin sonrakı azalması aşırma gərginliyinin dəyişməsinə gətirib çıxarmır. Tədqiqatlar göstərdi ki, əgər quruluşa tətbiq edilmiş gərginliyin və havanın təzyiqinin müəyyən bir qiymətində nümunə kiçikölü haldadırsa, havanın təzyiqinin azalması ilə o, öz-özünə yüksəkölü hala keçir. Əgər təzyiq yenidən artarsa, quruluş təzədən kiçikölü hala keçir. Beləliklə, quruluş verilən gərginlikdə havanın təzyiqinin dəyişməsinə reaksiya verərək öz-özünə yüksəkölü və ya kiçikölü hala keçə bilər. Quruluşun aşırma həddinin havanın təzyiqinə olan həssaslığını gümüşün alüminium oksidə yüksək diffuziya etmək qabiliyyəti və həmçinin oksid təbəqə - üst kontakt oblastında oksigenin sorbsiya və desorbsiyaya uğraması ilə əsaslandırmaq olar.

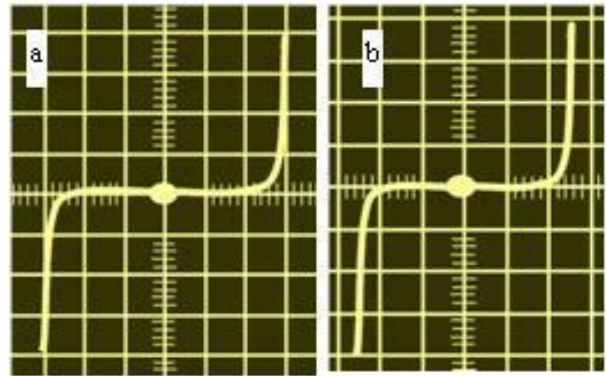
Şəkil 2. Al-Al₂O₃-Ag quruluşunun otaq temperaturunda statik voltamper xarakteristikası və onun ossiloqramı (miqyas: $U=1V/1$ bölgü; $I=20mA/1$ bölgü).

Üst elektrodun materialının Al-Al₂O₃-metal (Ag, In, Sn, Cu) quruluşunun VAX-na təsiri tədqiq edilmişdir [13]. Müəyyən olmuşdur ki, müşahidə edilən VAX-ın görünüşü hər bir konkret halda materialların çıxış işinin qiymətindən asılıdır. Belə ki, üst elektrod gümüşdən ibarət olduğu halda mənfi müqavimət oblastına malik VAX müşahidə edilir (Şəkil 2). Üst elektrod In və Sn materiallarından ibarət olduğu hallarda isə varistorların VAX-na xas olan, tətbiq olunan gərginliyin qütblərinə simmetrik xarakteristika müşahidə edilir (şəkil 4). Quruluşa məxsus müqavimətin onun diferensial müqavimətinə nisbəti ilə təyin edilən qeyri-xətlik əmsalı $\beta=(U/I)/(dI/dU)$ sabit qalır. Alınmış quruluşların VAX-ları zaman keçdikcə

kifayət qədər stabilliklərini saxlayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, üst elektrodu mis olan MOM-quruluşun VAX-ı görünüşcə Al-Al₂O₃-Ag quruluşunun xarakteristikası kimidir (şəkil 2). Tədqiq edilən quruluşların ixtiyarı ölçüdə alınma imkanları onların mikrominiaturizasiyasına və kapsullaşdırılmasına imkan yaradır.

Şəkil 3. Otaq temperaturunda Al-Al₂O₃-Ag quruluşu üçün aşırma həddinin havanın təzyiqindən asılılığı.

Şəkil 4. Üst elektrodu In (a) və Sn (b) olan Al-Al₂O₃-metal quruluşunun ossiloqramı. Miqyas: $U=2V/1$ bölgü; $I=1mA/1$ bölgü.

NƏTİCƏ

$7.6 \cdot 10^{-2} - 1 \cdot 10^{-5}$ mm c.s. təzyiqləri aralığında havanın təzyiqinə həssas olan aşırıcılar (çeviricilər) və kiçikvoltage varistor qismində tətbiq etməyə imkan verən Al-Al₂O₃-metal (Ag, In, Sn, Cu) əsaslı nazik təbəqəli MOM - quruluşlar hazırlanmışdır. Həmin aşırıcılar rele funksiyası daşıyan, təzyiqin qiymətinin dəyişməsi haqqında siqnal verən təzyiq sensorları və qapalı həcmərdə təzyiqi nizamlama üçün funksional elementlərdə - sensorlarda istifadə edilə bilərlər. Varistorlar isə gərginlik stabilləşdiricilərində, tezlik gücləndiricilərində (multiplikatorlarında) və moduliyatorlarda v.s. tətbiq oluna bilərlər.

- [1] *А.Г. Абдуллаев*. Исследование физических процессов, обуславливающих эффекты переключения и памяти в МОП-структурах на основе телурида меди. Диссертация на соискание степени кандидата физико-математических наук. Баку. 1972, 162.
- [2] *Г.С. Гаджиева*. Исследование механизма токопрохождения и эффекта переключения и памяти в МОП-структурах на основе селенида серебра. Диссертация на соискание степени кандидата физико-математических наук. Баку. 1979, 157.
- [3] *Г.С.Крейнина*. Радиотехника и электроника. 1962, 7, №1, 182-185.
- [4] *Г.А. Филаретов, В.И. Стафеев, Г.А. Черкашин, М.С. Лурье, Ю.З. Бубнов, Ж.С. Аснина*. Радиотехника и электроника. 1966, 11 №2, 298-301.
- [5] *Г.А. Филаретов, В.И. Стафеев, Г.А. Черкашин, Ю.З. Бубнов*. Физика и техника полупроводников. 1967, 1, №9, 1381-1385.
- [6] *А.А.Галкин, О.М.Игнатьев*. Письма в ЖЭТФ. 1969, т9 №12, 567-660.
- [7] *L. Frank*. Phys. Status Solidi (a). 1971, 4, №2, 135-138.
- [8] *T.W. Hickmott*. Thin Solid Films. 1972, 9, №3, 431-446.
- [9] *H.M. Vodenicharov, S.G. Christov*. Solid State Electron. 1972, 15, №8, 933-943.
- [10] *В.И. Стафеев, Ш.М. Алекперова, Г.С. Гаджиева*. Отрицательное сопротивление и переключение в тонкопленочных структурах Al-Al₂O₃-металл. Препринт №15, ИФАН Азерб.ССР, Баку, 1977, 17.
- [11] *Ш.М. Алекперова, Г.С. Гаджиева, Р.Г.Ахмед-заде*. Особенности ВАХ тонкопленочных структур Al-Al₂O₃-металл. Материалы научной конференции, посвященной 80-летию юбилею Г.А. Алиева. Баку, 2003, 49.
- [12] *Ш.М. Алекперова, Г.С. Гаджиева, Р.Г. Ахмед-заде, И.А.Ахмедов, Н.Н.Абдул-заде*. Известия НАН Азербайджана, сер. физ. мат. и технических наук. 1999, 6, 162-164.
- [13] *Ш.М. Алекперова, Г.С. Гаджиева, И.А. Ахмедов*. Влияние диэлектрического слоя и верхнего электрода на переключающие свойства МДМ-структур. Международная конференция Физика-5. Баку, 2005, 863-865.
- [14] *R. Hrach, Z. Hubicka*. Czechosl. J.Phys.. 1974, vol. 24, issues 12, 1369-1378.

G.S. Gadjiyeva, N.N. Abdulzade, F.A. Kazimova, N.N. Mursakulov

THIN FILM SWITCH AND VARISTOR SENSITIVE TO AIR PRESSURE

By investigating the influence of degree of air rarefaction and upper electrode material on electrical and physical properties of Al-Al₂O₃-metal (Ag, In, Sn, Cu) thin film MOM structures, it has been established that structures with the upper electrode made of silver and copper can be used as a switch sensitive to air pressure within 760-10⁻⁵ mm Hg, while the structures with electrode of indium and stannum can be used as a low-voltage varistor.

Г.С. Гаджиева, Н.Н. Абдулзаде, Ф.А. Казымова, Н.Н. Мурсакулов

ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЙ К ДАВЛЕНИЮ ВОЗДУХА ТОНКОПЛЕНОЧНЫЙ ПЕРЕКЛЮЧАТЕЛЬ И ВАРИСТОР

Исследованием влияния степени разрежения воздуха и материала верхнего электрода на электрофизические свойства тонкопленочной МОМ-структуры Al-Al₂O₃-металл (Ag, In, Sn, Cu) установлено, что структуры с верхним электродом из серебра и меди могут быть использованы в качестве переключателя, чувствительного к давлению воздуха в интервале 760-10⁻⁵ мм рт.ст. , а из индия и олова – в качестве низковольтного варистора.

Qəbul olunma tarixi: 01.03.2016

ELEKTRİK QAZ BOŞALMA PROSESİNİN ZnO-POLİMER KOMPOZİT VARİSTORUNUN RENTGEN SPEKTRLƏRİNƏ TƏSİRİ

Ş.M. ƏHƏDZADƏ

AMEA akademik H. M. Abdullayev adına Fizika İnstitutu
AZ-1143, Bakı, H.Cavid prospekti.131
e-mail: shafag79@rambler.ru

Məqalədə elektrik qaz boşalmasının təsirlərinə məruz qalan kompozit varistorların rentgen spektrlərinin təcrübi tədqiqindən əldə edilmiş nəticələr şərh olunmuşdur. Göstərilmişdir ki, qaz boşalmasının kompozit materiala təsirləri nəticəsində varistorların rentgen spektrində qeydə alınan reflekslərin intensivliyi doldurucunun həcmi faizindən asılı olaraq nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlmişdir.

Açar sözlər : kompozit varistorlar, difraktoqram, elektrik qaz boşalması, rentgen spektrləri.
UOT: 621.315.61

GİRİŞ.

Məlumdur ki, energetika sahəsi üçün qeyri-xətti keçiriciliyə malik olan materiallar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə materialların tətbiqi ilə yüksək gərginlik xətlərində və yarımstansiyalarda sıçrayışla arta bilən zərərli gərginlik dalğalarının zəifləməsi təmin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir elektrotexnikada əsasən simmetrik volt-ampere xarakteristikasına malik SiC və ZnO materiallarından istifadə olunur. Belə materiallardan yaradılmış element işlək gərginliklərdə di- elektrik kimi yüksək müqavimətə malikdir və $U_{\alpha} > U_{i.s.}$ olduqda, onun müqaviməti kəskin azalaraq keçirici xüsusiyyətə malik olur. Əgər belə elementi mühafizə etdiyimiz aparata, məsələn transformatora paralel bağlasaq, onda sıçrayışla arta bilən dalğalar zəifləyir və aparat yüksək keçid gərginliklərini hiss etmir. Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq elektrotexnika sahəsində ZnO və polimer yarımkeçirici kompozit varistorlarından geniş istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, polimerlərdə struktur nizamlılıq dərəcəsi polimerin təbiətindən, modifikasiyasından və xarici fiziki-mexaniki təsirlərdən geniş intervalda dəyişə bilər. [4, 5, 6] ədəbiyyatlarına əsasən difraktoqramlarda müşahidə olunan diffuz maksimumları göstərir ki, bu maksimumlar əsasən polimerin qeyri-səliqəli oblastlardan səpilməsi ilə əlaqədardır. Əlavə olaraq qeyd edək ki, müşahidə olunan rentgen spektrləri polimerin 2 fazlı struktura, yəni kristallik və amorf quruluşa malik olmasını təsdiq edir.

Hal-hazırda polimer materialların kristallaşma dərəcəsinə təyin etmək üçün çox sayda üsullar mövcuddur. Bu üsullar əsasən polimerin sıxlığını, infraqırmızı spektrləri və nüvə maqnit rezonans spektrlərini təyin edir [6].

Ən çox tətbiq olunan üsul isə rentgen şüalarının böyük və kiçik bucaq difraksiyasına əsaslanan üsuldür. Böyük bucaq rentgenoqram üsulunun tətbiqi aşağıdakı müddələrin doğruluğuna əsaslanır:

1) Hər bir kristallik refleksin inteqral intensivliyi polimerdəki kristallik fazanın həcminə mütənəsbdir.

2) Amorf hissəyə məxsus səpilmənin intensivliyi onun materialdakı miqdarından asılıdır.

3) Hər bir fazanın hesabına yaranan ümumi rentgen səpilməsinin miqdarı ayrı-ayrı fazaların inteqral qiymətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq etdiyimiz ZnO-polimer varistorlarının xarakteristikaları polimer fazasının strukturundan və elektrofiziki xassələrindən asılıdır. Ona görə də polimer fazasının rolunu təyin etmək üçün eyni bir polimerin strukturunun modifikasiyasının varistorun xassələrinə təsiri öyrənilmişdir. Nümunələrin strukturunun modifikasiyası üçün xarici təsir kimi elektrik qaz boşalmasından istifadə olunmuşdur. Modifikasiya müddəti 3 dəqiqə götürülmüşdür [12].

İşdə qarşıya qoyulan məqsəd elektrik qaz boşalma prosesindən əvvəl və elektrik qaz boşalmasında 3 dəqiqə modifikasiya olunmuş kompozit varistorların rentgen spektrlərinin intensivliyinin doldurucunun həcmi faizindən asılılığının öyrənilməsidir.

TƏCRÜBİ HİSSƏ VƏ NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ.

Şəkillərdə tətbiq edilən nazik təbəqəli kompozit varistorların və doldurucunun (aşqarlı ZnO keramikası) rentgen spektrləri verilmişdir. Qeyd edək ki, təcrübələr otaq temperaturunda aparılmışdır.

Şəkil 1-dən görünür ki, doldurucunun həcmi faizi artdıqca, polimer matrisasına (Pe) aid reflekslərin intensivlikləri azalır.

Şəkil 2-dən görünür ki, doldurucunun 10-30% həcmi faizlərinə qədər rentgen spektrinin intensivliyi kəskin azalır, təqribən 30-50% həcmi faiz intervalında isə monoton dəyişir. Doldurucunun 50%-dən çox həcmi faizlərində isə intensivliyin qiyməti artır.

Kompozitlərdə doldurucu kimi istifadə olunan aşqarlı ZnO keramikası üçün alınmış difraktoqramlarda ZnO və ona aşqar kimi əlavə edilmiş bəzi metal oksidlərinin refleksləri də müşahidə edilmişdir (şəkil 2). Qeyd edək ki, rentgen spektrlərində intensivliyin qiymətinin doldurucunun həcmi faizindən asılılığı müxtəlif Miller əmsallarından asılı olmayaraq eyni xarakter daşıyır [1, 2, 3, 7, 8-10].

Şəkil 2-dən görünür ki, ən böyük intensivlik $2\theta=34$ bucağında müşahidə edilir. Bundan əlavə, MnO_2 və Bi_2O_3

metal oksidlərinə məxsus kiçik intensivlikli reflekslər də müşahidə edilmişdir.

Alınmış nəticələri izah etməzdən əvvəl qeyd edək ki, ədəbiyyata [5, 11] əsasən rentgen spektrlərinin intensivliyi ilə kompozitin kristallik və amorf fazalarının sıxlığı arasındakı əlaqə aşağıdakı formul ilə təyin olunur:

$$I \sim A (\rho_k - \rho_{dol})^2 \quad (1)$$

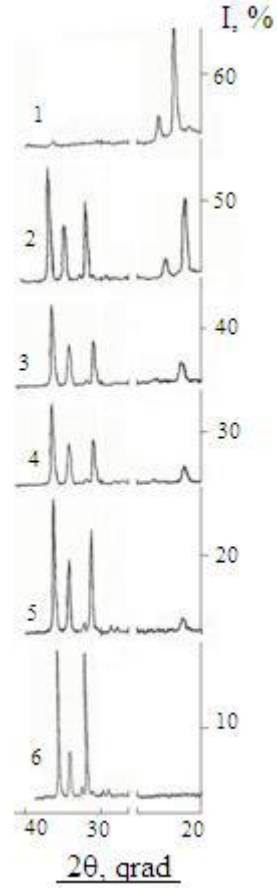
Burada A - sabit əmsal, ρ_k - kristallik fazanın sıxlığı, ρ_{dol} - doldurucunun sıxlığıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq müşahidə olunan difraktoqramların intensivliyinin doldurucunun həcmi faizindən asılılığını aşağıdakı kimi izah etmək olar. Qeyd edək ki, kompozitə əlavə edilən doldurucu, polimerin yalnız amorf fazasında yerləşə bilər. Nəzərə alsaq ki, aşqarlı ZnO-nun özü də polikristallik materialdır, onda doldurucunun kiçik həcmi faizlərində $\rho_k < \rho_{dol}$ olur. Bu halda (1) formuluna əsasən $(\rho_k - \rho_{dol})$ fərqi azalacaqdır. Beləliklə, doldurucunun kiçik həcmi faizlərində spektrlərin intensivlikləri azalmalıdır. Bu isə təcrübə nəticələrlə təsdiq olunur.

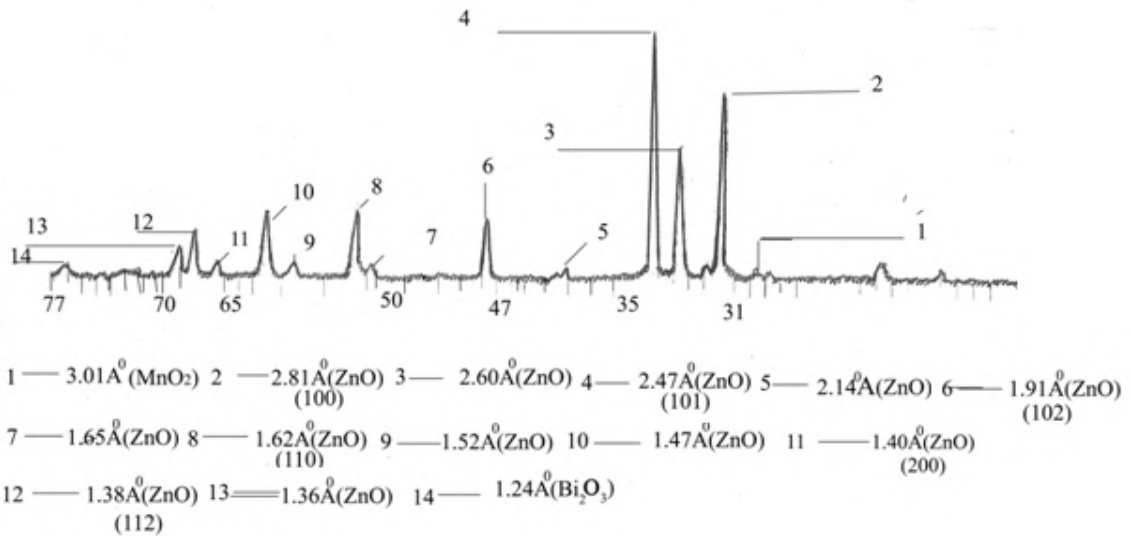
Doldurucunun həcmi faizinin 20-50% intervalında ρ_k təqribən ρ_{dol} -ya bərabərdir. Bu zaman (1) formulundan görünür ki, $(\rho_k - \rho_{dol})$ fərqi minimum qiymətə qədər azalmalıdır.

Bu hal təcrübə olaraq şəkil 3-də təsdiq edilir. Doldurucunun həcmi faizi 50%-dən çox olduqda isə $\rho_k \gg \rho_{dol}$ olacaqdır.

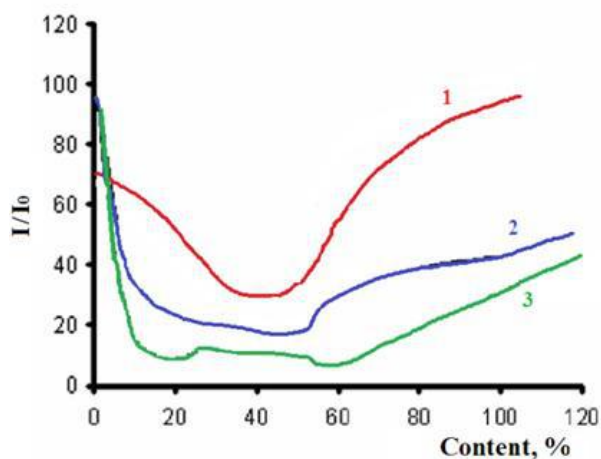
Bunu nəzərə alsaq, (1) formuluna əsasən intensivliyin qiyməti kəskin artmalıdır (şəkil 3; şəkil 4).

Şəkil 1. Müxtəlif həcmi faizli ZnO+Pe kompozitlərinin difraktoqramı

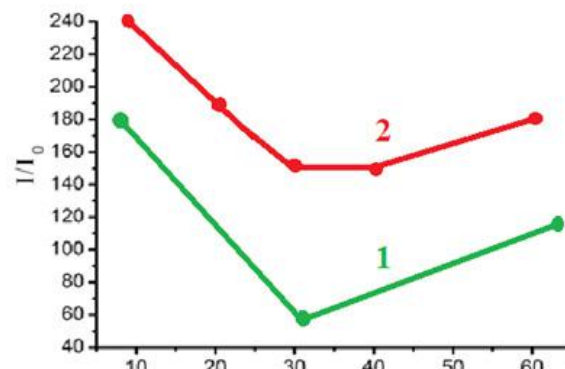

Şəkil 2. Aşqarlı ZnO varistorunun difraktoqramması.

Şəkil 3. Müxtəlif Miller əmsalları üçün intensivliyin qiymətinin doldurucunun həcmi faizindən asılılığı. 1-(101), 2-(110), 3-(002).

Şəkil 4-dən görünür ki, rentgen spektrlərinin intensivliyinin doldurucunun həcmi faizindən asılılığı elektrik qaz boşalma prosesindən əvvəl və elektrik qaz boşalması 3 dəqiqə modifikasiya olunmuş kompozitlərdə analoji xarakter daşıyır. [12] Əsas fərq ondan ibarətdir ki, elektrik qaz boşalması 3 dəqiqə modifikasiya olunmuş kompozitlərin rentgen spektrlərində intensivliyin qiyməti artır.

Şəkil 4. Aşqarlı ZnO-Pe kompozitində intensivliyin qiymətinin doldurucunun həcmi faizindən asılılığı: 1- qaz boşalma prosesindən əvvəlki nümunə; 2- qaz boşalması 3 dəqiqə modifikasiya olunmuş nümunə.

NƏTİCƏ.

Təcrübi tədqiqatlar nəticəsində sintez olunmuş kompozit varistorların elektrik qaz boşalma prosesindən əvvəl və sonra rentgen spektrləri tədqiq olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, elektrik qaz boşalması 3 dəqiqə modifikasiya olunmuş kompozitlərin rentgen spektrlərinin təhlilindən məlum olur ki, doldurucunun həcmi faizindən asılı olaraq intensivliyin qiyməti qaz boşalması 3 dəqiqə modifikasiya olunmuş kompozitlərə nəzərən çoxdur.

- [1] A.M. Həşimov, K.B. Qurbanov, Ş.M. Həsənlı, R.N.Mehdizadə, Ş.M. Əzizova, X.B. Bayramov. Nazik təbəqəli kompozit varistorun hazırlanma üsulu. Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə dövlət Agentliyi | 2007 0172.
- [2] A.M. Гашимов, Ш.М. Гасанли, Р.Н. Мехтизаде, Ш.М. Азизова, Х.Б. Байрамов. Журнал технической физики, 2007, том 77, вып.8, с.121.
- [3] В.С. Першенков, В.Д. Попов, А.В. Шальнов. Поверхностные радиационные эффекты в ИМС. Москва, Энергии издат, 1988, 256 с.
- [4] В.П. Ильинская. Каучук и резина. 1987, №1, с. 23-25.
- [5] В.Р. Регель, А.И. Слуцкер, Э.Е. Томашевский. Кинетическая теория прочности твердых тел. М.: Наука, 1974. 560 с.
- [6] А. Элиот. Инфракрасные спектры и структура полимеров. Пер.с англ. М.:Мир, 1972.159 с.
- [7] Н. Bidadi, Sh.M. Azizova, Sh.M. Gasanli, R.N.Mehtizadeh, M.R. Allazov, A.S. Bondyakov. Electrophysical characteristics of composit varistors/ International Conference on Composite Science & Technology, American University of Sharjah. 2005, p. 266.
- [8] A.M. Hashimov, Sh.M. Hasanli, R.N. Mehtizadeh, Kh.B. Bayramov, Sh.M. Azizova. Zinc Oxide and Polymer Based Composite Varistors. Physica status solidi (PSS), 2006, (c) 3, No.8, p.2871-2875
- [9] A.M. Hashimov, Sh.M. Hasanli, R.N. Mehtizadeh, Kh.B. Bayramov, Sh.M. Azizova. Zinc Oxide and Polymer Based Composite Varistors/ 15th International Conference on Ternary and Multinary Compounds. Kyoto, Japan. 2006, p. 29.
- [10] A.M. Hashimov, Sh.M. Hasanli, R.N. Mehtizadeh, H.B. Bayramov, Sh.M. Azizova. Features of electrophysical characteristics of zinc oxide and polymer based composit varistors/TPE-2006 Conference Proceeding third international Conference on Technical and Physical problems in Power Engineering, Ankara, Turkey, 2006 ,p.65.
- [11] Б.М. Гинзбург, Ш. Туйчиев, А.А. Хусаинов, С.Я.Френкель. Исследование некоторых полимерных волокон рентгенодифракционными методами. Труды XV научной конференции «Синтез, структура и свойства полимеров». Ленинград, 1968, 165 с.
- [12] Ş.M. Əzizova. Energetikanın problemləri, №1, 2009, səh. 72-76.

S.M. ƏHƏDZADƏ

Sh.M. Ahadzade

**INFLUENCE OF ELECTRIC GAS DISCHARGE TO X-RAY SPECTRA ON COMPOSITE VARISTOR
BASED ON ZnO-POLYMER**

In work the X-ray spectrum of the composite resistors before and after being subjected to an electric discharge is carried out. It is found that the effect of electrical discharge on the samples greatly influences on the intensity of the diffraction reflexes. It was revealed that, the intensity of the reflections increases in dependence on the percentage of filler content in the case of samples exposed to electric discharge.

Ш.М. Ахадзаде

**ВЛИЯНИЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ГАЗОВОГО РАЗРЯДА НА РЕНТГЕНОВСКИЙ СПЕКТР
КОМПОЗИЦИОННОГО ВАРИСТОРА НА ОСНОВЕ ZnO-ПОЛИМЕРА**

В работе проведен рентген-спектр композиционных варисторов до и после воздействия на них электрического разряда. Установлено, что воздействие электрического разряда на образцы значительно влияет на интенсивность дифракционных рефлексов. Выявлено, что в зависимости от процентного содержания наполнителя, интенсивность рефлексов увеличивается в случае образцов, подвергнутых воздействию электрического разряда.

Qəbul olunma tarixi: 10.02.2015

γ -RADIASIYANIN ZnSe MONOKRİSTALININ FOTOKEÇİRİCİLİYİNƏ TƏSİRİ

**İ. QASIMOĞLU, Ə. ƏLƏSGƏROV, C.T. HÜSEYNOV, İ.A. MƏMMƏDOVA,
Q.S. MEHDİYEV, Ə.H. BAĞIROV, Z. QƏDİROĞLU**

AMEA-nın H.M.Abdullayev adına Fizika İnstitutu, H.Cavid 131, Bakı, Az 1143, Azərbaycan.

E-mail: gasimoğlu@yahoo.com

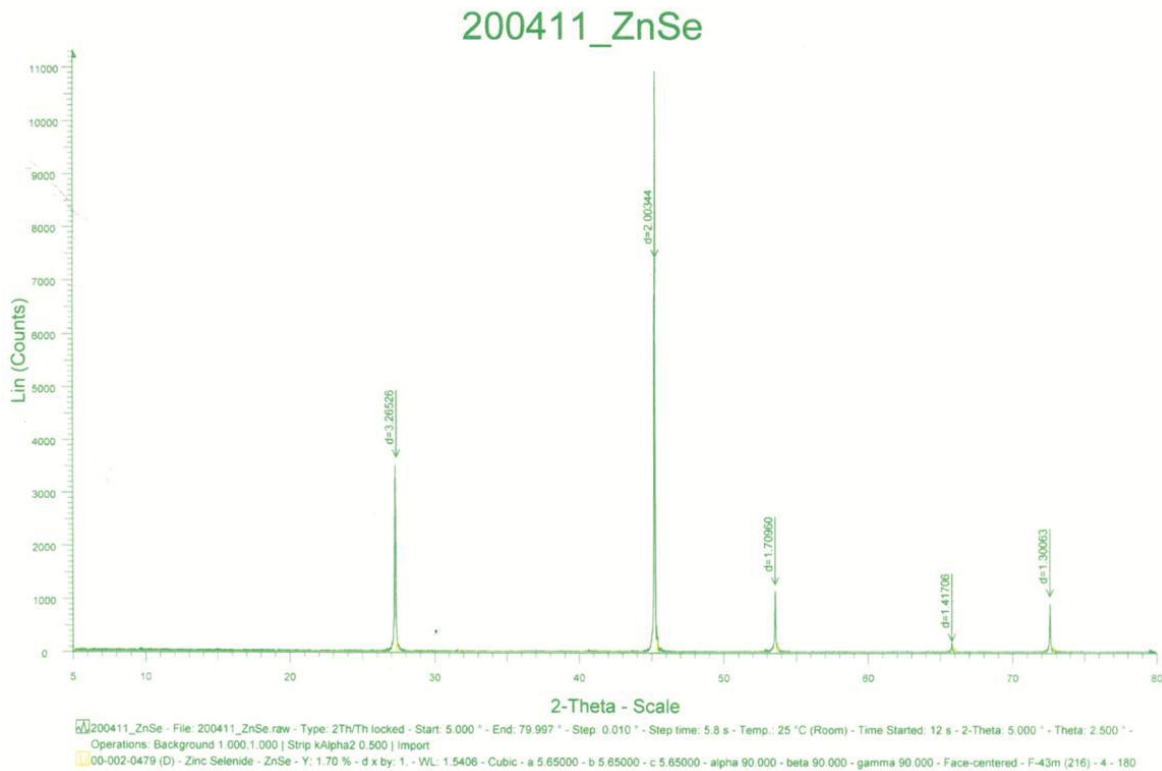
Məqalədə ZnSe monokristalının fotokeçiriciliyinə γ -radiasiyanın təsiri öyrənilmişdir. Təmiz nümunədə və təsirdən sonra, spektrlərin udulma zolaqlarının radiasiyadan sonrakı vəziyyəti tədqiq olunmuşdur. E_2 udulma zolağının sürüşməsinin ($E_2=2,4 \rightarrow 2,5$ ev) və intensivliyinin artmasının qəfəs defektləri hesabına olduğu bildirilir.

Açar sözlər: monokristal, donör, akseptor, radiasiya, keçiricilik.

Pacs: 61.80.Ed.

ZnSe monokristalı $A^{11}B^{VI}$ yarımkəçirici birləşmələr qrupuna daxildir, qaz daşıyıcıları üsulu ilə alınmışdır (43m) fəza simmetriyasına malikdir. Obyektin yarımkəçi-

rici olması və kubik formada kristallaşması rentgen faza analizi üsulu ilə müəyyən olunmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1.

Monokristal sarı rənglidir, otaq temperaturunda müqaviməti $R=10^6$ om-dur, işığa həssasdır. Keçiriciliyin tipi elektrik hərəkət qüvvəsinin işarəsinə görə müəyyən olunmuşdur və n -tipdir.

MÖVZUNUN AKTUALLIĞI.

Son zamanlar təmiz və aşqarlı ZnSe monokristalı geniş dalğa oblastında işləyən lazerlərin, görünən və mikro-dalğalı oblastda işləyən fotoqəbuledicilərin hazırlanmasında, həmçinin fotoelementlər üçün əsas material hesab olunur. Təcrübə olaraq aldığımız E_3 (1,24ev) udulma zolağının aktivləşmə enerjisinin fotoelementlərə məxsus enerjinin optimal qiymətinə yaxın olması, mövzunun aktual olmasını şərtləndirən səbəblərdən biridir [1].

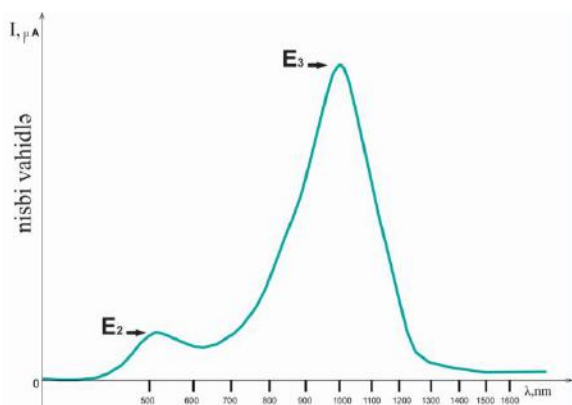
MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU.

Praktiki olaraq E_3 udulma zolağının aktivləşmə enerjisinin fotoelementlərin optimal faydalı iş əmsalını ifadə edən enerjiyə yaxın olması, həmin monokristalın mümkün olduğunu göstərir [2]. E_2 udulma zolağının radiasiyadan sonra böyük enerjili dalğalara tərəf sürüşməsi və intensivliyinin şüalanmanın gücünə mütənəsb olaraq artmasının araşdırılması vacib hesab olunur.

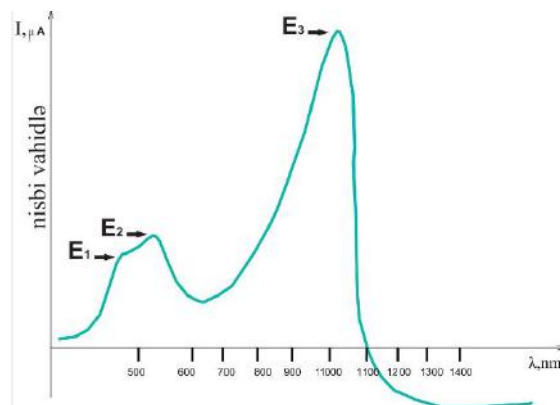
γ -radiasiyanın eyni mənbədən yayılmasını və yaratdığı defektlərin kristalda bərabər paylanmasını nəzərə alaraq, ionlaşma mərkəzləri və rekombinasiya prosesləri haqqında fikir söyləmək olar. Təcrübənin metodikası təmiz maddənin və radiasiyadan sonrakı maddənin spektrlərinin müqayisə olunmasına əsaslanmışdır. Ölçmələri

aparmaq üçün dəqiq SPM-23 optik monoxromatorundan, Ф-3017 mikrovoltnanoampermetrindən istifadə olunmuşdur.

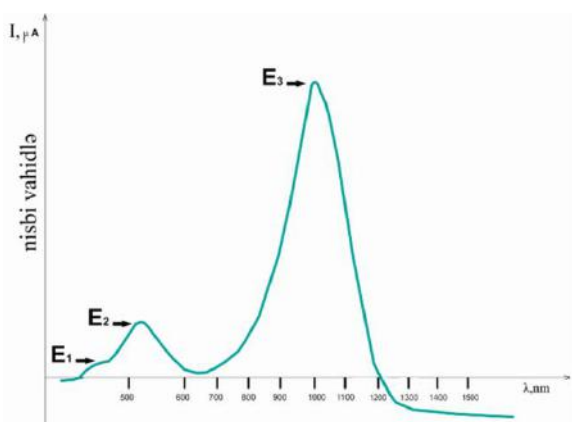
ğalar tərəfə sürüşür (şəkil 5), intensivliyi isə radiasiyanın gücünə mütənasib olaraq artır (şəkil 5). Üçüncü udulma zolağı (E_3) əvvəlki ölçülərini, az dəyişir (şəkil-6).

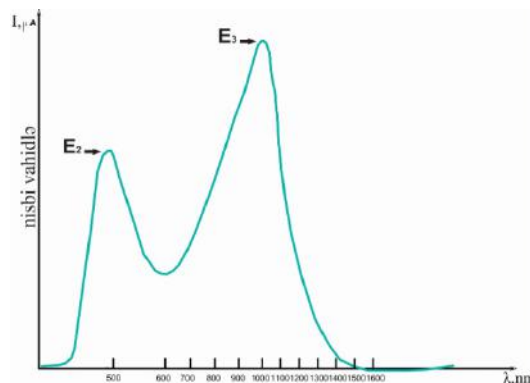
Şəkil 2. ZnSe monokristalında spektral asılılıq.

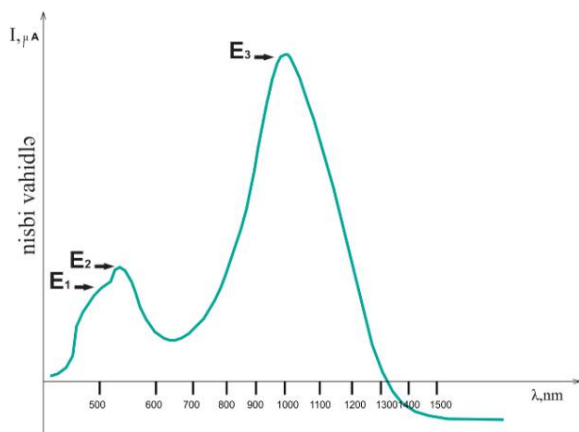
Şəkil 5. 10^4 Qrey γ -dozanın təsiriindən sonra spektral asılılıq.

Şəkil 3. 10^2 Qrey γ -dozanın təsiriindən sonra spektral asılılıq.

Şəkil 6. 10^5 Qrey dozanın təsiriindən sonra spektral asılılıq.

Şəkil 4. 10^3 Qrey γ -dozanın təsiriindən sonra spektral asılılıq.

Nümunə üzərinə şüalar qurğusun konteynerdə yerləşən Co^{60} izotopundan yönəldilir. γ -fotonun enerjisi 1,25MeV-dur. Əvvəlcə təmiz nümunənin spektral asılılığı çıxarılmışdır. Təmiz spektrdə ($E_2=2,39\text{ev}$, $E_3=1,24\text{ev}$) zolaqlarını müşahidə edirik (şəkil 3). Radiasiyadan sonra (E_1) eksiton zolağı görünür (şəkil 4), axırncı dozadan sonra yox olur. İkinci udulma zolağı ($E_2=2,39\text{ev}$) öz əvvəlki vəziyyətindən (10nm) sola, yəni böyük enerjili dal-

ALINAN NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ.

Təcrübələrin təhlili göstərir ki, hər iki udulma zolağına məxsus keçidlər zonalararası deyil, bağlı zonaya məxsus lokal səviyyələrlə boş zona arasında baş verir. Bu keçidlər təmiz nümunədə elektron və deşiklərin düzünə (E_3) və dolay (E_2) rekombinasiyası hesabına olur. $A^{11}B^{VI}$ aşqarlanmamış birləşmələrində fotokeçiriciliyin uzun dalğalar oblastını əhatə etməsi, həmin oblastda sönmənin olması, qəfəs defektlərinin yaranmasından, ionlaşma mərkəzlərinin mövculuğundan xəbər verir [6]. Radiasiyadan sonra, hər iki udulma mərkəzinin uzun dalğalar hissəsində sönməni müşahidə edirik. Ona görə də, donor akseptor və eksiton kompleksinin yaranması təsadüfi deyil. γ -şüaların dalğa uzunluğunun ($\lambda=10^{-12}\text{m}$), tezliyinin ($f=10^{21}\text{hs}$), atomların radiusunun isə ($R=10^{-13}\text{m}$) olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, $E_2=2,4\text{eV}$ zolağının sürüşməsi, intensivliyinin artması qəfəsin deformasiyasından yaranmışdır. Deformasiya qəfəs sabitinin qiymətinə təsir etmişdir, o isə öz növbəsində sürüşməyə və intensivliyin artmasına [5] səbəb olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda bu effektə donor-akseptorların olduğu kristallarda daha şox rast gəlinirdi haqqında məlumat vardır [10]. γ -radiasiyadan sonra yəhərəbənzər udulma zolağının yaranması (şəkil 2), boyunun artması (şəkil 3), genişlənməsi (şəkil 4) və yox olması (şəkil 6) donor-eksiton kompleksinin varlığını gös-

tərir. Bütün bunlar necə baş verir? Enerjisi $E=1,25$ MeV olan qamma foton öz enerjisinin bir hissəsini qəfəsə verir, defektlərə bərabər fononlar yaranır, onların enerjisi eksitonu ifadə edən udulma zolağının enerjisi ilə üst-üstə düşür. Sonra isə yaranan eksitonların bir hissəsi öz enerjisini donor ionlaşma mərkəzinin dağılmasına sərf edir. Donor mərkəzdən ayrılan elektronlar, yükdaşıyıcıların konsentrasiyasının artmasını təmin edir və nəticədə həm keçiricilik, həm də zolağın intensivliyi artmış olur. Biz bu deyilənləri əyani olaraq E_1 zolağının yaranıb yox olmasında və E_2 zolağının intensivliyinin artmasında görürük.

Yekun nəticə: Radiasiya zamanı nümunədə defektlərin paylanması bərabər olduğundan [7], onların idarə olunmasında təcrübələrin geniş imkanlar açacağını düşünürük. E_2 udulma zolağının, enerjisi böyük olan dalğalara tərəf sürüşməsinə və intensivliyinin artmasını mühüm nəticə hesab edirik. Aparılan ölçmələrin, kristal qəfəsin sərhədinə yaxınlaşması, deformasiyanı müəyyənləşdirə biləcək həddə çatması, nanozərrəciklərdə baş verən parametr dəyişmələrini təyin etmək üçün geniş imkan açacağını düşünürük. Bu isə geniş mənada həcmi kristallarla işləməyin hələ də öz aktuallığını qoruduğunu göstərir.

-
- [1] *P. Вьюб.* Фотопроводимость твердых тел. М.1962.
- [2] *Д.Б. Эльмуродова, Э.М. Ибрагимова.* Писма ЖТФ, 2010, том 36, вып.11, ст.61-68.
- [3] *Т. Мосс.* Оптические свойства полупроводников. М.1961.
- [4] *Ч. Киттель.* Введение в физику твердого тела. М.1963.
- [5] *Ч.Пул-мл-Ф. Оуенс.* Мир материалов и технологии. М. 2010.
- [6] *В.Б.Антонов, Д.Т.Гусейнов, Т.К. Касумов.* Фотопроводимость монокристаллов $AgGaS_2$ ДАН, Аз.Респ.том. XXX. N12.1974.ст.13-17.
- [7] *Р.Г.Рогес.* Несовершенство и активные центры в полупроводниках GeSi. М.1964.
- [8] *К.Д. Джеффрис Л.В. Келдыш.* Электронно дырочные капли в полупроводниках.М.1988.
- [9] *Ю.А. Ницук, Ю.Ф. Вакман, В.В. Яцун.* ФТП, 2012, том 46, вып 10 ст.1288-1292.
- [10] Излучательная рекомбинация в полупроводниковых кристаллах. Труды Физического института им. П.Н. Лебедева, М. 1973, т. 68, ст.152-153.

**I. Qasimoglu, A. Alasgerov, C.Q. Quseynov, I.A. Mamedova, Q.S. Mexdiyev,
A.Q. Baqirov, Z. Qadiroglu**

INFLUNCE OF γ - RADIATION ON PHOTOCONDUCTION OF ZnSe MONOCRYSTALS

Influnce of γ - radiation on photoconduction of ZnSe monocrystals is studied by means of experimental methods. It is established that displacement and increasing of intensity maximum E_2 dependences on monocrystal intrinsic defects

**И. Касумоглу, А. Алескеров, Ч.Г. Гусейнов, И.А. Мамедова, Г.С. Мехдиев,
А.Г.Багиров, З. Гадироглу**

ДЕЙСТВИЕ ГАММА-ИЗЛУЧЕНИЯ НА ФОТОПРОВОДИМОСТЬ МОНОКРИСТАЛЛОВ ZnSe

Экспериментально изучено действие гамма-излучения на фотопроводимость монокристаллов ZnSe. Установлено, что смещение и увеличение интенсивности максимума E_2 зависит от собственных дефектов решетки монокристаллов.

Qəbul olunma tarixi: 23.12.2015

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

A.İ. MUXTAROV

BDU, Z. Xəlilov, 23

M.A. MUXTAROV

AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu

Bakı şəh., F. Ağayev küç, 9.

T.R. MEHDİYEV, K.B. QURBANOV, E.A. AXUNDOVA, N.A. AXUNDOVA,

N.İ. HÜSEYNOVA, S.İ.ƏLİYEV, E.Ə. ƏLƏSGƏROVA

AMEA, akademik H.M. Abdullayev adına Fizika İnstitutu

Az-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid pr.,131.

H

h0001	habitus müstəvisi	habit plane	плоскость габитуса
h0002	hadisə	event	событие
h0003	hadisələr cəmi	sum of events	сумма событий
h0004	hadisələr törəməsi	product event	произведение событий
h0005	hafnium	hafnium	гафний
h0006	hal	state	состояние
h0007	hal diaqramı, faza diaqramı	phase diagram	диаграмма состояния, фазовая диаграмма, диаграмма равновесия
h0008	hal diaqramı	state diagram	диаграмма состояния
h0009	hal əyrisi	state curve	кривая состояния
h0010	hal funksiyası	state function	функция состояния
h0011	hal parametri	state variable	параметр состояния
h0012	hal tənliyi	equation of state	уравнение состояния
h0013	hal vektoru	state vector	вектор состояния
h0014	halə (göy cisimləri ətrafında görünən işıq dairə)	halo	гало
h0015	halın ehtimalı	state probability	вероятность состояния
h0016	halın analizi	analysis of state	анализ состояния
h0017	hallar cəmi	sum of state	сумма состояний
h0018	hallar fəzası	state space	пространство состояний
h0019	hallar qarışığı	mixed state	смесь состояний
h0020	hallar sıxlığı	state density	плотность состояний
h0021	halqa şəkilli dalğa	ring-shaped wave	кольцеобразная волна
h0022	halqa şəkilli fəza	annular space	кольцеобразное пространство
h0023	halqavari, qıfıl halqası	breakdown	пробой
h0024	halqalı dolaq	ring winding	кольцевая обмотка
h0025	halqanı açıq saxlamaqla polimerləşdirmə	ring-opening polymerization	полимеризация с раскрытием кольца
h0026	halqavari zona	circular zone	кольцевая зона
h0027	halqavari boşalma	ring discharge	кольцевой разряд
h0028	halqavari cərəyan	ring current	кольцевой ток

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0029	halqavari demodulyator	ring demodulator	кольцевой демодулятор
h0030	halqavari dumanlıq	ring nebula	кольцевая туманность
h0031	halqavari gərginlik	ring voltage	кольцевое напряжение
h0032	halqavari lövbər	ring armature	кольцевой якорь
h0033	halqavari lazer	ring laser	кольцевой лазер
h0034	halqavari mikrometr	ring micrometer	кольцевой микрометр
h0035	halqavari manometr	ring balance	кольцевой манометр, кольцевые весы
h0036	halqavari maqnit	ring magnet	кольцевой магнит
h0037	halqavari modulyator	ring modulator	кольцевой модулятор
h0038	halqavari təbəqəli (plyonkalı) dozimetr	film ring	кольцевой плёночный дозиметр
h0039	halqavari rezonator	ring resonator	кольцевой резонатор
h0040	halqavari sürətləndirici	circular accelerator	кольцевой ускоритель
h0041	halqavari sarğı	ring winding	кольцевая обмотка
h0042	halqavari vibrator	ring vibrator	кольцевой вибратор
h0043	halqavari antenna	ring antenna	кольцевая антенна
h0044	halqavari ay (günəş) tutulması	annular eclipse	кольцеобразное затмение
h0045	haloud hesablayıcı	halogen counter tube	галоидный счётчик
h0046	Hamilton funksiyası	Hamilton function	функция Гамильтона
h0047	Hamilton prinsipi	Hamilton's principle	принцип Гамильтона
h0048	Hamilton tənliyi	Hamilton equations	уравнение Гамильтона
h0049	hamiltonian	Hamiltonian, Hamilton operator	гамильтониан, оператор Гамильтона
h0050	hamar quruluş	smooth structure	гладкая структура
h0051	hamar səth	smooth surface	гладкая поверхность
h0052	hamarlıq	smoothness	гладкость
h0053	hamarlama, azaltma, zəifləmə	smoothing	сглаживание
h0054	Hann diodu	Gunn diode	диод Ганна
h0055	Hann effekti	Gunn effect	эффект Ганна
h0056	Hannın generatoru	Gunn oscillator	генератор Ганна
h0057	hantələoxşar dumanlıq	dumb-bell nebula	гантелеобразная туманность
h0058	harmonik ölçü dərəcəsi	harmonic dimension	гармоническая размерность
h0059	harmonik dalğa	harmonic wave	волна гармоническая
h0060	harmonik funksiya	harmonic function	гармоническая функция
h0061	harmonik generator	harmonic generator	гармонический генератор, генератор гармоник
h0062	harmonik hərəkət	harmonic motion	гармоническое движение
h0063	harmonik inteqral	harmonic integral	гармонический интеграл
h0064	harmonik kern-funksiya	harmonic kernel function	гармоническая kern-функция
h0065	harmonik majorant	harmonic majorant	гармоническая мажоранта
h0066	harmonik ölçü	lasing voltage, oscillation voltage	гармоническая мера
h0067	harmonik proporsiya (uyğunluq)	harmonic proportion	гармоническая пропорция
h0068	harmonik qamma	harmonic scale	гармоническая гамма
h0069	harmonik rəqs	harmonic oscillation	гармоническое колебание
h0070	harmonik sıra	harmonic series	гармонический ряд
h0071	harmonik sabit	harmonic constant	гармоническая постоянная

h0072	harmonik tərkib hissəsi	harmonic component	гармоническая составляющая
h0073	harmonik ton	harmonic tone	гармонический тон
h0074	harmonik antenna	harmonic antenna	гармоническая антенна
h0075	harmonik analiz	harmonic analysis	гармонический анализ
h0076	harmonik analizator	harmonic analyzer	гармонический анализатор, анализатор гармоник
h0077	harmonik orta qiymət	harmonic mean	гармоническое среднее
h0078	harmonik ossillyator	harmonic oscillator	гармонический осциллятор
h0079	harmoniklər tezliyi	harmonic frequency	частота гармоник
h0080	harmonikləri söndürmək üçün süzgəc	harmonic filter	фильтр для подавления гармоник
h0081	harmonika	harmonic	гармоника
h0082	harmonikada çarpaz relaksasiya	harmonic cross relaxation	перекрёстная релаксация на гармонике
h0083	harmoniya	harmony;	гармония
h0084	Hartley generatoru	Hartley oscillator	генератор Гартлея
h0085	Hartman generatoru	Hartmann's air-jet sound generator	генератор Гартмана, газоструйный излучатель звуковых и ультразвуковых волн
h0086	Hartman interpolyasiya düsturu	Hartman interpolation formula	Гартмана интерполяционная формула
h0087	hasil teoremi	multiplication theorem	теорема умножения
h0088	hasil, vurma	multiplication, breeding	умножение
h0089	hasillər qaydası	product rule	правило произведений
h0090	hasillər sırası	product series	ряд произведений
h0091	hasillərin cəmi	sum of products	сумма произведений
h0092	haşiyə	edge, border, rim	кайма
h0093	hava	weather	погода
h0094	hava badbanı	kite	воздушный змей
h0095	hava balonu	air tank	воздушный баллон
h0096	hava balonu (kurəsi)	air ball	воздушный шар
h0097	hava boşluğu (aralığı)	air gap	воздушный зазор
h0098	hava çuxuru	air pocket	воздушная яма
h0099	hava dirəyi, atmosfer sütunu	air column	воздушный столб, атмосферный столб
h0100	hava ejetoru (buxar qüvvəsi ilə işləyən nasos)	air ejector	воздушный эжектор
h0101	hava filtri (süzgəci)	air filter	воздушный фильтр
h0102	hava hamamı	air bath	воздушная баня
h0103	hava içlikli sarğac	air-cored coil	катушка с воздушным сердечником
h0104	hava ilə soyudulan civə düzləndiricisi	air-cooled mercury rectifier	ртутный выпрямитель с воздушным охлаждением
h0105	hava ilə soyudulan lampa	air-cooled tube	лампа с воздушным охлаждением
h0106	hava ilə soyudulan transformator	air-cooled transformer	трансформатор с воздушным охлаждением
h0107	hava ilə soyutma	air cooling, air cooled	воздушное охлаждение, с воздушным охлаждением
h0108	hava izolyasiyası, hava izolə edilmə	air insulation	воздушная изоляция

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0109	hava kamerası	air-chamber	воздушная камера
h0110	hava kütlələrinin klimatologiyası	air mass climatology	климатология воздушных масс
h0111	hava kütlələrinin analizatoru	air mass analysis	анализатор воздушных масс
h0112	hava kütləsi	air mass	воздушная масса
h0113	hava kalorimetri	air calorimeter	калориметр воздушный
h0114	hava kamerası	air chamber	воздушная камера
h0115	hava kondensatoru	air capacitor	воздушный конденсатор
h0116	hava manometri	air gage	воздушный манометр
h0117	hava mayeləşdiricisi	air lique-faction	сжижение воздуха
h0118	hava nasosu	air pump	воздушный насос
h0119	hava örtüyü, hava vualı	aerial fog	воздушная вуаль
h0120	hava özəkli sarğac	air core coil	катушка с воздушным сердечником
h0121	hava perspektivi	air perspective	воздушная перспектива
h0122	hava proqnozu	weather forecast	прогноз погоды
h0123	hava quruducusu	air drying	воздушная сушка
h0124	hava qabarcığı, hava suluğu	air bubble	воздушный пузырь
h0125	hava qalpağı	air chamber	воздушный колпак
h0126	hava qazı	air gas	воздушный газ
h0127	hava rezonatoru	air resonator	воздушный резонатор
h0128	hava sıxlığı	air density	плотность воздуха
h0129	hava sütunu	column of air	воздушный столб
h0130	hava şakitləşdiricisi	air damper	воздушный успокоитель
h0131	hava termometri	air thermometer	воздушный термометр
h0132	hava transformatoru	air transformer	трансформатор воздушный
h0133	hava transformatoru, hava içlikli transformator	air-core transformer	воздушный трансформатор, трансформатор с воздушным сердечником
h0134	hava vinti, avar vinti	airscrew, propeller	воздушный винт, пропеллер, гребной винт
h0135	hava vannası	air-bath	ванна воздушная
h0136	hava yastığı	air cushion	воздушная подушка
h0137	hava yastığı (balışı) üstə gəmi, ekranoplan	hovercraft	судно на воздушной подушке, экраноплан
h0138	hava açarı	air-break switch	воздушный выключатель
h0139	hava axını	air current	воздушное течение
h0140	hava, pnevmatik	air	воздух, воздушный, пневматический
h0141	havada yayılan səs	air-borne sound	звук, распространяющийся в воздухе
h0142	havanı dəyişmə	weathering	выветривание
h0143	havanı təmizləyən	air cleaner	воздухоочиститель
h0144	havanın çirklənməsi	air pollution	загрязнение воздуха
h0145	havanın dövr etməsi	air circulation	циркуляция воздуха
h0146	havanın stabilliyi	weatherproofness	погодостойкость
h0147	havanın maksimal temperaturu	maximum air temperature	максимальная температура воздуха
h0148	havanın nisbi sıxlığı	relative air density	относительная плотность воздуха
h0149	havanın rütubətliyi	air humidity, atmospheric humidity	влажность воздуха

h0150	havanın sinoptik xəritəsi	weather map	синоптическая карта погоды
h0151	havanın spektral xətti	air line	спектральная линия воздуха
h0152	havanın temperaturu	air temperature	температура воздуха
h0153	havanın təzyiqi	air pressure	давление воздуха
h0154	havanın yerə yaxın qatı	surface boundary layer	приземный слой воздуха
h0155	havası sorulmuş boru	evacuated tube	откачанная трубка
h0156	havasız fəza	vacuum	безвоздушное пространство
h0157	havasız kamera	altitude chamber, pressure chamber	безвоздушная камера
h0158	havaya ekvivalent ionizasiya kamerası	air-equivalent ionization chamber	воздухоэквивалентная ионизационная камера
h0159	havaya ekvivalent material	air-equivalent material	воздухоэквивалентный материал
h0160	Hedel ədədi	Gedel number	число Геделя
h0161	Hefner şamı	Hefner candle	свеча Гефнера
h0162	həcm vahidi	volume unit	объемная единица
h0163	heksaedrit	hexahedrite	гексаэдрит
h0164	heksaqonal dipiramid	hexagonal bipyramid	гексагональная дипирамида
h0165	heksaqonal kristal	hexagonal crystal	гексагональный кристалл
h0166	heksaqonal kristalloqrafik sistem	hexagonal crystal system	гексагональная кристаллографическая система, гексагональная сингония
h0167	heksaqonal piramida	hexagonal pyramid	гексагональная пирамида
h0168	heksaqonal qəfəs, şəbəkə	hexagonal lattice	гексагональная решётка
h0169	heksaqonal sistem	hexagonal system	гексагональная система
h0170	heksaqonal sıx qablaşdırma	hexagonal closest packing	гексагональная плотнейшая упаковка
h0171	heksaqonal sütunaoxşar kristal	hexagonal columnar crystal	гексагональный столбчатый кристалл
h0172	heksaqonal trapesoedr	hexagonal trapezohedron	гексагональный трапецоэдр
h0173	heksaqonal ox	hexagonal axis	гексагональная ось
h0174	heksatetraedr	hexatetrahedron	гексатетраэдр
h0175	heksod	hexode	гексод
h0176	heksoktaedr	hexoctahedron	гексоктаэдр
h0177	hektolitr	hectoliter	гектолитр
h0178	hektometr dalğa	hectometer wave	гектометровая волна
h0179	hektopyez	hectopiezo-electric	гектопьеза
h0180	hektoqram	hectogram	гектограмм
h0181	hektovatt	hectowatt	гектоватт
h0182	hektovatt-saat	hectowatt-hour	гектоватт-час
h0183	hel	gel	гель
h0184	helikoid	helicoid	геликоид
h0185	helikoid şəkilli maqnit quruluşu	helical magnetic structure	геликоидальная (спиральная) магнитная структура
h0186	helikon	helicon	геликон
h0187	heliumlu qabarcıqlı kamera	helium bubble chamber	гелиевая пузырьковая камера
h0188	helium	helium	гелий
h0189	helium ulduzu	helium star	гелиевая звезда
h0190	heliumlu borular	helium tubes	гелиевые трубки

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0191	heliumlu termometr	helium thermometer	гелиевый термометр
h0192	helium-neonlu lazer	helium-neon laser	гелий-неоновый лазер
h0193	heliöenergetika	solar power	гелиоэнергетика
h0194	heliöfizika	heliophysics, solar physics	гелиофизика
h0195	heliometr	heliometer	гелиометр
h0196	helion	helion	гелион
h0197	heliöqraf	sunshine recorder	гелиограф
h0198	heliöqrafik koordinatlar	heliographic coordinates	гелиографические координаты
h0199	heliöqrafiya	heliography	гелиография
h0200	heliosentrik hərəkət	heliocentric motion	гелиоцентрическое движение
h0201	heliosentrik koordinatlar	heliocentric coordinates	гелиоцентрические координаты
h0202	heliosentrik parallaks	heliocentric parallax	гелиоцентрический параллакс
h0203	helioskop	helioscope	гелиоскоп
h0204	heliostat	heliostat	гелиостат
h0205	heliotexnika	helionics, solar engineering	гелиотехника
h0206	heliotrop	heliotrope	гелиотроп
h0207	Helmhols halqaları	Helmholtz's coils	кольца (катушка) Гельмгольца
h0208	Helmhols rezonatoru	Helmholtz resonator	резонатор Гельмгольца
h0209	Helmhols teoremi	Helmholtz theorem	теорема Гельмгольца
h0210	helat (xelat) birləşmə	chelate compound	хелатное соединение
h0211	helat lazeri	chelate laser	хелатный лазер
h0212	helat polimeri	chelate polymer	хелатный полимер
h0213	helatometriya	chelatology	хелатометрия
h0214	hemiedrik forma	hemihedral form	гемиэдрическая форма
h0215	hemimorf heliedriya	hemimorphic hemihedry	гемиморфная гемиэдриа
h0216	hemimorfizm	hemimorphy	гемиморфизм
h0217	Helmhols rəqqası	Helmholtz pendulum	маятник Гельмгольца
h0218	hematometr	hematometre	гематометр
h0219	hemogen mühit	homogeneous environment	гомогенная среда
h0220	henri	henry	генри
h0221	Henri paylama qanunu	Henry distribution law	закон распределения Генри
h0222	heptod	heptode	гептод
h0223	hermetik, hava keçirməyən	airtight	герметичный, герметический, воздухонепроницаемый
h0224	herpolodiya konusu	herpolhode cone	конус герполодии
h0225	hers, Hs	hertz	герц, Гц
h0226	Hers dipolu	Hertz dipole	диполь Герца
h0227	Hers dalğası	Hertz wave	волна Герца
h0228	Hers effekti	Hertz effect	эффект Герца
h0229	Hers prinsipi	principle of the most rectilinear	принцип Герца, принцип наименьшей кривизны
h0230	Hers qanunu	Hertz law	закон Герца
h0231	Hers rəqsi	Hertz oscillation	колебание Герца
h0232	Hers rezonatoru	Hertz resonator	резонатор Герца
h0233	Hers vektor potensialı	Hertz vector-potential	вектор-потенциал Герца
h0234	Hers vektoru	Hertz vector	вектор Герца

h0235	Hers vibratoru	Hertz dipole	вибратор Герца
h0236	Hers assilyatoru	Hertz oscillator	осциллятор (диполь) Герца
h0237	Heron düsturu	Heron's formula	формула Герона
h0238	Heron fəvvarəsi	Heron's fountain	Геронов фонтан
h0239	Heron kürəsi	Heron sphere, pilot balloon, trial balloon	Геронов шар
h0240	hesabi normalanmış fəza	countably normed space	счётно нормированное пространство
h0241	hesablayıcı mikrometr	reading micrometer	отсчётный микрометр
h0242	hesablayıcı mikroskop	reading microscope	отсчётный микроскоп
h0243	hesablayıcı teleskop	reading telescope	отсчётный телескоп
h0244	hesablama düsturu	calculating formula	расчётная формула
h0245	hesablama gərginliyi	design stress	расчётное напряжение
h0246	hesablama maşını	computer	вычислительная машина, компьютер
h0247	hesablama qiyməti	design value	расчётное значение
h0248	hesablama sistemi	scale of notation	система счисления
h0249	hesablama sürəti	counting rate	скорость счёта (яд. физ.)
h0250	hesablama sürətini ölçən	counting rate meter	измеритель скорости счёта
h0251	hesablama təzyiqi	design pressure	расчётное давление
h0252	hesablamanın (saymanın) üçlük sistemi	ternary notation	троичная система счисления
h0253	hesablamanın birinci (ilk) aksiomu	first countability axiom	первая аксиома счётности
h0254	hesablamanın effektivliyi	counting efficiency	эффективность счёта (яд. физ.)
h0255	hesablamanın fon sürəti	background counting rate	фоновая скорость счёта
h0256	hesablamanın ikinci aksiomu	second countability axiom	вторая аксиома счётности
h0257	hesablamanın səkkizlik sistemi	octal notation	восьмеричная система счисления
h0258	hesablama və qeydiyyat üçün başlıq	read-write head	головка для считывания и записи
h0259	hesablanan çoxluqdan artıq olmayan	at most countable set	не более чем счётное множество
h0260	hesablanan örtük	countable covering	счётное покрытие
h0261	hesablayıcı boru	counting tube	счетчик, счётная трубка (яд. физ.)
h0262	hesablayan başcıq	reading head	считывающая головка
h0263	Hessa təyinedicisi	Hessian	определитель Гессе
h0264	Heysler xəlitəsi	Heusler alloy	сплав Гейслера
h0265	heterodin	heterodyne	гетеродин
h0266	heterodin detektə etmə	heterodyne detection	гетеродинное детектирование
h0267	heterodin dalğaölçən	heterodyne wavemeter	гетеродинный волномер
h0268	heterodin qəbuledici	heterodyne receiver	гетеродинный приёмник
h0269	heterodin tezlikölçən	heterodyne frequency meter	гетеродинный частотомер
h0270	heteroepitaksiya	heteroepitaxy	гетероэпитаксия
h0271	heterogen deformasiya	heterogeneous deformation	гетерогенная деформация
h0272	heterogen nukleasiya	heterogeneous nucleation	гетерогенная нуклеация
h0273	heterogen polimerləşdirmə	heterogeneous polymerization	гетерогенная полимеризация
h0274	heterogen reaksiya	heterogeneous reaction	гетерогенная реакция
h0275	heterogen reaktor	heterogeneous reactor	гетерогенный реактор

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0276	heterogen sistem	heterogeneous system	гетерогенная система
h0277	heterogen tarazlıq	heterogeneous equilibrium	гетерогенное равновесие
h0278	heterogen yanma	heterogeneous combustion	гетерогенное горение
h0279	heterogenlik	heterogeneous, homogeneous	гетерогенность
h0280	heterokeçid	heterojunction	гетеропереход
h0281	heterosfera (şar)	heterosphere	гетеросфера
h0282	heteromorfizm	heteromorphism	гетероморфизм
h0283	heteronüvə molekulu	heteronuclear molecule	гетероядерная молекула
h0284	heteroparametrik həyəcanlanma	heteroparametrical excitation	возбуждение гетеропараметрическое
h0285	heteroparametrik rezonans	heteroparametrical resonance	гетеропараметрический резонанс
h0286	heteropolyar birləşmə	heteropolar compound	гетерополярное соединение
h0287	heteropolyar kolloid	heteropolar colloid	гетерополярный коллоид
h0288	heteropolyar molekul	heteropolar molecule	гетерополярная молекула
h0289	heteropolyar qəfəs	heteropolar lattice	гетерополярная решетка
h0290	heteropolyar rabitə, əlaqə	heteropolar bond	гетерополярная связь
h0291	heterosiklik birləşmə	heterocyclic compound	гетероциклическое соединение
h0292	heterotrop cisim	heterotrophic body	гетеротропное тело
h0293	heteroatom	heteroatom	гетероатом
h0294	heteroxrom (müxtəlif rəngli) fotometriya	heterochromatic photometry	гетерохромная фотометрия
h0295	hetter, qaz uducusu (hopdurucusu)	getter	геттер, газопоглотитель
h0296	heterogen mühit	heterogeneous environment	гетерогенная среда
h0297	Heyger sayğacı	Geiger counter	счётчик Гейгера
h0298	Heyger oblasti	Geiger region	гейгеровская область
h0299	heyger oblastının hüdudu (həddi)	Geiger threshold	порог гейгеровской области
h0300	Heyger-Müller sayğacı	Geiger-Muller counter	счётчик Гейгера-Мюллера
h0301	Heyne-Borel lemması	Heine-Borel theorem	лемма Гейне-Бореля
h0302	Heysler borusu	Heusler tube	трубка гейслера
h0303	Heysler işıqlanması	Heusler glow	гейслеровское свечение
h0304	heyvan hüceyrəsi	animal cell	животная клетка
h0305	Heyzenberq təsviri	Heisenberg representation	представление Гейзенберга
h0306	hədd	addend	слагаемое
h0307	həcm	volume	объём
h0308	həcm elementi	volume element	элемент объёма
h0309	həcm şkalası	volume scale	объёмная шкала
h0310	həcmli mərkəzləşdirilmiş kubik qəfəs	body-centered cubic lattice	объёмноцентрированная кубическая решётка
h0311	həcmli mərkəzləşdirilmiş kubik quruluş	body-centered cubic structure	объёмноцентрированная кубическая структура
h0312	həcmli mərkəzləşdirilmiş qəfəs	body-centered lattice	объёмноцентрированная решётка
h0313	həcmi deformasiya	volume strain	объёмная деформация
h0314	həcmi diffuziya	volume diffusion	объёмная диффузия
h0315	həcmi dilatometr	volume dilatometer	объёмный дилатометр
h0316	həcmi dalğa	body wave	объёмная волна
h0317	həcmi dalğaölçən	cavity wavemeter	объёмный волномер
h0318	həcmi doza	volume dose	объёмная доза

h0319	həcmi effekt	volume effect	объёмный эффект
h0320	həcmi elektrik yükü	volume charge	объёмный заряд
h0321	həcmi elastiklik	volume elasticity	объёмная упругость
h0322	həcmi elastiklik modulu	bulk modulus	объёмный модуль упругости
h0323	həcmi genişlənmə	cubical expansion	объёмное расширение
h0324	həcmi genişlənmə əmsalı	coefficient of cubic expansion	коэффициент объёмного расширения
h0325	həcmi işıqlanma	volume luminosity	объёмное свечение
h0326	həcmi müqavimət	volume resistance	объёмное сопротивление
h0327	həcmi maqnit yükü	volume magnetic charge	объёмный магнитный заряд
h0328	həcmi maqnitlənmə qabiliyyəti	volume susceptibility	объёмная (магнитная) восприимчивость
h0329	həcmi özlülük	volume viscosity	объёмная вязкость
h0330	həcmi qüvvə	volume force	объёмная сила, массовая сила
h0331	həcmi holqram	volume hologram	объёмная голограмма
h0332	həcmi rezonans	cavity resonance	объёмный резонанс
h0333	həcmi rezonator, oyuq rezonator	cavity resonator	объёмный резонатор, полый резонатор
h0334	həcmi sərfiyyatölçən	volumetric flowmeter	объёмный расходомер
h0335	həcmi sıxılma	volumetric contraction	объёмное сжатие
h0336	həcmi sıxlıq	volume density	объёмная плотность
h0337	həcmi sürət	volume velocity	объёмная скорость
h0338	həcmi analiz	volumetric analysis	объёмный анализ
h0339	həcmi xüsusi müqavimət	volume resistivity	объёмное удельное сопротивление
h0340	hədd elementi	threshold element	пороговый элемент
h0341	hədd enerjisi	threshold energy	пороговая энергия
h0342	hədd gərginliyi	threshold voltage	пороговое напряжение
h0343	hədd qiyməti	threshold value	пороговое значение
h0344	həddən artıq doymuş	supersaturation	перенасыщение
h0345	həddən artıq gərgin hidrogen	hydrogen overvoltage	перенапряжение водорода, водородное перенапряжение
h0346	həddən artıq gərgin oksigen	oxygen overvoltage	перенапряжение кислорода
h0347	həddən artıq gərginləşmə	overvoltage	перенапряжение
h0348	həddən artıq qruplama	overbunching	чрезмерное группирование
h0349	həddən artıq yükləmə reləsi	overload relay	реле перегрузки
h0350	həddi doza	threshold dose	пороговая доза
h0351	həddi güc	threshold power	пороговая мощность
h0352	həddi məntiq	threshold logic	пороговая логика
h0353	həddi tezlik	threshold frequency	пороговая частота
h0354	hədəf zərrəciyi	target particle	частица мишени
h0355	hədəfin effektiv səthi	effective target area	эффективная площадь мишени
h0356	hərəkətedici qüvvə	motive force	движущая сила
h0357	həqiqi dəyişənli funksiya	real variable function	функция действительного переменного
h0358	həqiqi ədədlər fəzası	space of real numbers	пространство действительных чисел
h0359	həqiqətə uyğunluq funksiyası	likelihood function	функция правдоподобия
h0360	həqiqi (əsl) qiymət	true value	истинное значение

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0361	həqiqi (əsl) temperatur	true temperature	истинная температура
h0362	həqiqi (əsl) yer	true place	истинное место, истинное положение
h0363	həqiqi böyümə	true increase	истинное увеличение
h0364	həqiqi bazis sabiti	basic real constant	базисная вещественная константа
h0365	həqiqi çəki	actual (true) weight	действительный вес
h0366	həqiqi ədəd	real number	действительное (вещественное) число
h0367	həqiqi elektrik yükü	true electric charge	истинный (электрический) заряд
h0368	həqiqi əmsal	true coefficient	истинный коэффициент
h0369	həqiqi fokus	real focus	действительный фокус
h0370	həqiqi genişlənmə	true expansion	истинное расширение
h0371	həqiqi gərginlik	actual stress, true stress	действительное (истинное) напряжение
h0372	həqiqi Günəş	true sun	истинное Солнце
h0373	həqiqi günəş vaxtı	true solar time	истинное солнечное время
h0374	həqiqi günəş sutkası	apparent solar day	истинные солнечные сутки
h0375	həqiqi hissə	real part	действительная (вещественная) часть (комп. числа)
h0376	həqiqi istilik tutumu	true heat capacity	истинная теплоемкость
h0377	həqiqi kök	real root	действительный корень
h0378	həqiqi məhlul	true solution	истинный раствор
h0379	həqiqi maqnetizm	true magnetism	истинный магнетизм
h0380	həqiqi ölçü	actual size	действительный (истинный) размер
h0381	həqiqi sürət	actual speed , advance speed	действительная скорость
h0382	həqiqi temperatur	actual temperature	истинная температура
h0383	həqiqi tarazlıq	true equilibrium	истинное равновесие
h0384	həqiqi ulduz vaxtı	true sidereal time	истинное звёздное время
h0385	həqiqi vektor fəzası	real vector space	вещественное векторное пространство
h0386	həqiqi vaxt	true time	истинное время
h0387	həqiqi günorta	apparent noon	истинный полдень
h0388	həqiqi altqrup	proper subgroup	истинная подгруппа
h0389	həqiqi analitik quruluş	real analytic structure	действительная аналитическая структура
h0390	həqiqi anomaliya	true anomaly	истинная аномалия
h0391	həqiqi ox	real axis	действительная ось
h0392	həqiqi xətti fəza	real linear space	действительное (вещественное) линейное пространство
h0393	həqiqi xəyal	real image	действительное изображение
h0394	həqiqilik funksiyası	truth function	истинностная функция
h0395	həqiqilik qiyməti	truth value	истинностное значение
h0396	hərəkət	motion	движение
h0397	hərəkət miqdarı	momentum	количество движения
h0398	hərəkət edən sistem	moving system	движущаяся система
h0399	hərəkət edən ulduzlar toplusu	moving star cluster	движущееся звёздное скопление
h0400	hərəkət fazası	motion phase	фаза движения
h0401	hərəkət halı	motion state	состояние движения
h0402	hərəkət miqdarı komponenti	momentum component	составляющая количества движения

h0403	hərəkət miqdarı momentinin tenzoru	angular momentum tensor	тензор момента количества движения, тензор момента импульса
h0404	hərəkət miqdarı momentinin vektoru	angular momentum vector	вектор момента количества движения, вектор момента импульса
h0405	hərəkət miqdarı momentinin operatoru	angular momentum operator	оператор момента количества движения, оператор момента импульса
h0406	hərəkət miqdarı momenti, impuls momenti	moment of momentum	момент количества движения, момент импульса
h0407	hərəkət miqdarı tenzoru	momentum tensor	тензор количества движения
h0408	hərəkət miqdarı operatoru	momentum operator	оператор количества движения
h0409	hərəkət miqdarının köçürülməsi	momentum transfer	перенос количества движения
h0410	hərəkət miqdarının saxlanma qanunu	law of conservation of momentum	закон сохранения количества движения
h0411	hərəkət momenti	motion moment, movement moment	момент движения
h0412	hərəkət paralleloqramı	parallelogram of motion	параллелограмм движения
h0413	hərəkət qanunları	laws of motion	законы движения
h0414	hərəkət təcili	acceleration of motion	ускорение движения
h0415	hərəkət tənliyi	equation of motion	уравнение движения
h0416	hərəkət edən (qaçan) dalğa antenası	traveling-wave antenna	антенна бегущей волны
h0417	hərəkətdə olan hissə	moving part	движущаяся часть , подвижная часть
h0418	hərəkətdə olan keçirici	moving conductor	движущийся проводник
h0419	hərəkətdə olan mühitlərin elektrodinamikası	electrodynamics of moving media	электродинамика движущихся сред
h0420	hərəkətdə olan makaralı (kатуşkalı) ampermetr	moving-coil ammeter	амперметр с подвижной катушкой
h0421	hərəkətdəki (qaçan) dalğa lampası	traveling-wave tube	лампа бегущей волны
h0422	hərəkətdəki ləkə ilə açma	flying spot scanner	развёртка с бегущим пятном
h0423	hərəkətdəki tsiklon	migratory cyclone	подвижной циклон
h0424	hərəkətverici qüvvə	motive force, motivity	движущая сила
h0425	hərəkətsiz kontakt	fixed contact	неподвижный контакт
h0426	hərfi	literal	литерал
h0427	hərfi əmsal	literal coefficient	буквенный коэффициент
h0428	hərfi kod, əlifbalı kod	alphabetic code	буквенный код, алфавитный код
h0429	hərfi sətir	alphabetic string	буквенная строка, строка букв
h0430	hərfi söz	alphabetic word	буквенное слово
h0431	hərfi-ədədi	alphameric	буквенно-цифровой
h0432	hərfi-ədədi kod	alphanumeric code	буквенно-цифровой код
h0433	hərfi-ədədi verilənlər	alphanumeric code	буквенно-цифровые данные, данные в буквенно-цифровой форме
h0434	hərlənən dinamometr	torsion dynamometer	крутильный динамометр
h0435	hərlənən rəqqas	torsion pendulum	крутильный маятник
h0436	hərlənən vibrator	torsional vibrator	крутильный вибратор
h0437	həssas boyanma	sensitive stream	чувствительная окраска
h0438	həssas həcm	sensitive volume	чувствительный объём, чувствительное пространство (счетчика частиц)

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0439	həssas hüceyrə (qəfəs)	sensory cell	чувствительная клетка
h0440	həssas qurğu	sensible assembly	чувствительная установка
h0441	həssas şırnaq	sensible staining	чувствительная струя
h0442	həssas tərəzi	sensitive balance	чувствительные весы
h0443	həssas termometr	sensitive thermometer	чувствительный термометр
h0444	həssas üsul	sensing method	чувствительный способ
h0445	həssas alov	sensitive flame	чувствительное пламя
h0446	həssaslıq	sensitivity	чувствительность
h0447	həssaslıq hədudu	sensitivity limit	предел чувствительности
h0448	həcmli rezonatorlu dalğaölçən	cavity-resonator wavemeter	волномер с объёмным резонатором
h0449	həll	solution	решение
h0450	həll olunmuş cisim	solute	растворенное тело
h0451	həll olunmuş maddə	solute	растворённое вещество
h0452	həll olunma əyrisi	solubility curve	кривая растворимости
h0453	həll olunma həddi	solubility limit	предел растворимости
h0454	həll olunma məhsulu	solubility product	произведение растворимости
h0455	həll olunma qabiliyyəti	solubility	растворимость, растворимый
h0456	həll olunmamaq	insolubility	нерастворимость
h0457	həll olunmanın diferensial istiliyi	differential heat of solution	дифференциальная теплота растворения
h0458	həll olunmayan maddə	insoluble substance	нерастворимое вещество
h0459	həll olunmayan anod	insoluble anode	нерастворимый анод
h0460	həll olunan elektrod	soluble electrode	растворимый электрод
h0461	həll olunan anod	soluble anode	растворимый анод
h0462	həll olunan maddə	soluble substance	растворимое вещество
h0463	həlledici	solvent	растворитель
h0464	həlledici funksiya	decision function	решающая функция, функция решения
h0465	həlletmə qabiliyyəti	solubilizing ability, dissolving capacity, dissolving power, solution power, solvent strength	растворяющая способность
h0466	həlledici maddə	solvent	растворяющее вещество
h0467	həllərin fundamental sistemi	fundamental system of solution	фундаментальная система решений
h0468	həllolma	dissolution	растворение
h0469	həllolma elastikliyi	solution tension	упругость растворения
h0470	həllolma istiliyi	solution heat	теплота растворения
h0471	həllolunmuş maddə	solute	растворенное вещество
h0472	həllolunma əmsalı	solubility coefficient, solubility factor	коэффициент растворимости
h0473	həllolunma parametri	solubility parameter	параметр растворимости
h0474	həlməşəkili maddə	jelly-like material	студенистое вещество
h0475	həlməşiklik, həlməşikləşmiş	gelatinous	студенистый
h0476	həndəsə	geometry	геометрия
h0477	həndəsənin əsasları	foundation of geometry	основы геометрии
h0478	həndəsi böyümə	geometrical increase	геометрическое увеличение
h0479	həndəsi kəsik	geometrical cross-section	геометрическое сечение

h0480	həndəsi paylama	geometrical distribution	геометрическое распределение
h0481	həndəsi sıra	geometric series	геометрический ряд
h0482	həndəsi vəziyyət (yerləşdirilmə)	geometrical arrangement	геометрическое расположение
h0483	həndəsi optika	geometrical optics, ray optics	геометрическая оптика
h0484	həndəsi orta qiymət	geometrical mean	геометрическое среднее
h0485	həndəsi ox	geometrical axes	геометрическая ось
h0486	həndəsi optika	geometrical optics	геометрическая оптика
h0487	həndəsi ehtimal	geometric probability	геометрическая вероятность
h0488	həndəsi fiqur	geometrical figure	геометрическая фигура
h0489	həndəsi forma	geometric form	геометрическая форма
h0490	həndəsi ehtimal	geometric probability	геометрическая вероятность
h0491	həndəsi faktor	geometrical factor	геометрический фактор
h0492	həndəsi izah etmə	geometrical interpretation	геометрическое истолкование
h0493	həndəsi izomer	geometrical isomer	геометрический изомер
h0494	həndəsi izometriya	geometrical isomerism	геометрическая изомерия
h0495	həndəsi librasiya (yırğalanma)	geometrical libration	геометрическая либрация
h0496	həndəsi məna	geometrical meaning	геометрический смысл
h0497	həndəsi quruluş	geometrical structure	геометрическое строение
h0498	həndəsi tutum	geometrical capacity	геометрическая ёмкость
h0499	hərsaatlı müşahidələr	hourly observation	ежечасные наблюдения
h0500	hərtərəfli məntiq (çoxtərəfli məntiq)	many-valued logic	многозначная логика
h0501	hərtərəfli sıxılma	uniform compression	всестороннее сжатие
h0502	hərarətli fotometr	flame photometer	пламенный фотометр
h0503	hərarətli fotometriya	flame photometry	пламенная фотометрия
h0504	hərarətli kollektor	flame collector	пламенный коллектор
h0505	hərarətli spektrofotometr	flame spectrophotometer	пламенный спектрофотометр
h0506	hərarətli spektrofotometriya	flame spectrophotometry	пламенная спектрофотометрия
h0507	həyəcan potensialı	perturbing potential	потенциал возмущения
h0508	həyəcan üzrə tənzimləmə	disturbance control	регулирование по возмущению
h0509	həyəcanlanma operatoru	perturbation operator	оператор возмущения
h0510	həyəcanlandırıcı dolaq	field winding	обмотка возбуждения
h0511	həyəcanlandırıcı qüvvə	perturbing force	возмущающая сила
h0512	həyəcanlandırıcı reostat	exciter (field) rheostat	реостат возбуждения
h0513	həyəcanlandırıcı səbəb	disturbing cause	причина возмущающая
h0514	həyəcanlandırıcı şüa	excitatory beam / ray	возбуждающий луч
h0515	həyəcanlandırıcı sahə	exciting field	возбуждающее поле
h0516	həyəcanlandırıcı	exciter	возбудитель
h0517	həyəcanlandırma	excitation	возбуждение
h0518	həyəcanlandırma enerjisi	excitation energy	энергия возбуждения
h0519	həyəcanlandırma gərginliyi	excitation voltage	напряжение возбуждения
h0520	həyəcanlandıran işıq	exciting light	возбуждающий свет
h0521	həyəcanlanmış elektron	excited electron	возбуждённый электрон
h0522	həyəcanlanmış hərəkət	perturbed motion	возмущенное движение
h0523	həyəcanlanmış hal	excited state, upper state	возбуждённое состояние
h0524	həyəcanlanmış ion	excited ion	возбуждённый ион

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0525	həyəcanlanmış kvant	excitation quantum	квант возбуждения
h0526	həyəcanlanmış konfigurasiya	excited configuration	конфигурация возбужденная
h0527	həyəcanlanmış molekul	excited molecule	возбуждённая молекула
h0528	həyəcanlanmış səviyyə	excitation level	возбуждённый уровень
h0529	həyəcanlanmış atom	excited atom	возбуждённый атом
h0530	həyəcanlanmış atomlar sıxlığı	excited-atom density	плотность (концентрация) возбуждённых атомов
h0531	həyəcanlanmış orbit	perturbed orbit	возмущённая орбита
h0532	həyəcanlanma	excitation	возмущение
h0533	həyəcanlanma spektri	excitation spectrum	спектр возбуждения
h0534	həyəcanlanma dərəcəsi	class of perturbation	класс возмущения
h0535	həyəcanlanma ehtimalı	excitation probability	вероятность возбуждения
h0536	həyəcanlanma enerjisi	perturbation energy	энергия возмущения
h0537	həyəcanlanma funksiyası	excitation function	функция возбуждения
h0538	həyəcanlanma gücü	excitation power	мощность возбуждения
h0539	həyəcanlanma impulsu, doldurma impulsu	excitation pulse	импульс возбуждения, импульс накачки
h0540	həyəcanlanma kəsiyi (effektiv)	excitation cross-section	сечение возбуждения
h0541	həyəcanlanma metodu	perturbation method	метод возмущений
h0542	həyəcanlanma mexanizmi	excitation mechanism	механизм возбуждения
h0543	həyəcanlanma nəzəriyyəsi	perturbation theory	теория возмущений
h0544	həyəcanlanma potensialı	excitation potential	потенциал возбуждения
h0545	həyəcanlanma qütbü	field pole	полюс возбуждения
h0546	həyəcanlanma temperaturu	excitation temperature	температура возбуждения
h0547	həyəcanlanma tezliyi	excitation frequency	частота возбуждения
h0548	həyəcanlanma zolağı	excitation band	полоса возбуждения
h0549	həyəcanlanma amplitudu	excitation amplitude	амплитуда возбуждения
h0550	həyəcanlanma xətti	excitation line	линия возбуждения
h0551	həyəcanlanmaların ümumi nəzəriyyəsi	general theory of perturbation	общая теория возмущений
h0552	həyəcanlanmamış sistem	unperturbed system	невозмущённая система
h0553	həyəcanlanmamış tənlik	unperturbed equation	невозмущённое уравнение
h0554	həyəcanlanmanın ötürülməsi	excitation transfer	передача возбуждения
h0555	həyəcan signalı	alarm	сигнал тревоги
h0556	həyəcanlandırma sarğacı	exciting coil	катушка возбуждения
h0557	həyəcanlandırılmış rəqs	excited vibration	возбужденное колебание
h0558	hibrid hesablama maşını	hybrid computer	гибридная вычислительная машина
h0559	hibrid idarəetmə sistemi	hybrid control system	гибридная система управления
h0560	hibrid inteqral sxemi	hybrid integrated circuit	гибридная интегральная (микро)схема
h0561	hibrid modu (adəti)	hybrid mode	гибридная мода
h0562	hibrid rezonans	hybrid resonance	гибридный резонанс
h0563	hibrid sxemi	hybrid circuit	гибридная схема
h0564	hibridləşdirmə	hybridization	гибридизация
h0565	hibrofob kolloid	hydrophobic colloid	гидрофобный коллоид
h0566	hidrid	hydride	гидрид
h0567	hidrat	hydrate	гидрат

h0568	hidratlaşma	hydration	гидратация
h0569	hidratasiya enerjisi	hydration energy	энергия гидратации
h0570	hidratasiya istiliyi	heat of hydration	теплота гидратации
h0571	hidravlik dinamometr	hydraulic dynamometer	гидравлический динамометр
h0572	hidravlik dayanıqsızlıq	hydraulic instability	гидравлическая неустойчивость
h0573	hidravlik mühərrik	hydraulic motor	гидравлический двигатель
h0574	hidravlik nasos	hydraulic pump	гидравлический насос
h0575	hidravlik press	hydraulic press	гидравлический пресс
h0576	hidravlik radius	hydraulic radius	радиус гидравлический
h0577	hidravlik sınaama	hydraulic test	гидравлическое испытание
h0578	hidravlik təzyiq	hydraulic pressure	гидравлическое давление
h0579	hidravlik taran	hydraulic ram	таран гидравлический
h0580	hidravlik tormoz	hydraulic brake	гидравлический тормоз
h0581	hidravlik zərbə	water hammer	гидравлический удар
h0582	hidravlika	hydraulics	гидравлика
h0583	hidrodinamik müqavimət	fluid resistance	гидродинамическое сопротивление
h0584	hidrodinamik paradoks	hydrodynamical paradox	гидродинамический парадокс
h0585	hidrodinamik qarşılıqlı təsir	hydrodynamical interaction	гидродинамическое взаимодействие
h0586	hidrodinamik təzyiq	flowing pressure, hydrodynamical pressure	гидродинамическое давление
h0587	hidrodinamika	hydrodynamics	гидродинамика
h0588	hidroelektrik cərəyan	hydroelectric current	гидроэлектрический ток
h0589	hidroelektrik maşın	hydroelectric machine	гидроэлектрическая машина
h0590	hidroelektrik vanna	hydroelectric tank	гидроэлектрическая ванна
h0591	hidroelektrometr	hydroelectrometer	гидроэлектрометр
h0592	hidroenerji	hydraulic power	гидроэнергия, водная энергия
h0593	hidrofil kolloid	hydrophilic colloid	гидрофильный коллоид
h0594	hidrofil qrup (dəstə)	hydrophilic group	гидрофильная группа
h0595	hidrofillik	hydrophily	гидрофильность
h0596	hidrofizika	hydrophysics	гидрофизика
h0597	hidrofobluq	hydrophobicity	гидрофобность
h0598	hidrofon	hydrophone	гидрофон
h0599	hidrogen	hydrogen	водород
h0600	hidrogen ionu	hydrogen ion	ион водорода, водородный ион
h0601	hidrogen bombası	hydrogen bomb	водородная бомба
h0602	hidrogen dalğası	hydrogen wave	водородная волна
h0603	hidrogen elektrodu	hydrogen electrode	водородный электрод
h0604	hidrogen göstəricisi	hydrogen exponent	водородный показатель
h0605	hidrogen izotopu	hydrogen isotope	изотоп водорода
h0606	hidrogen ionları konsentrasiyası	hydrogen ion concentration	концентрация ионов водорода, концентрация водородных ионов
h0607	hidrogen kövrəkliyi	hydrogen embrittlement	водородная хрупкость
h0608	hidrogen lampası	hydrogen discharge tube	водородная лампа
h0609	hidrogen plazması	hydrogen plasma	водородная плазма
h0610	hidrogen qabarcıqlı kamera	hydrogen bubble chamber	водородная пузырьковая камера
h0611	hidrogen rabitəsi	hydrogen bond	водородная связь

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0612	hidrogen rabitəli kristal	hydrogen-bounded crystal	кристалл с водородной связью
h0613	hidrogen termometri	hydrogen thermometer	водородный термометр
h0614	hidrogen tiratronu	hydrogen thyatron	водородный тиратрон
h0615	hidrogen alovu	hydrogen flame	водородное пламя
h0616	hidrogenə bənzər atom	hydrogen-like atom	водородоподобный атом
h0617	hidrogeni miqrasiya etməklə (köçürməklə) polimerizasiya	hydrogen-migration polymerization	полимеризация с миграцией водорода
h0618	hidrogenləşdirmə	hydrogenation	гидрогенизация, гидрирование
h0619	hidrogenoliz	hydrogenolysis	гидрогенолиз, деструктивная гидрогенизация
h0620	hidroksil	hydroxyl	гидроксил
h0621	hidroksil qrupu	hydroxyl group	гидроксильная группа
h0622	hidrol	hydrol	гидрол
h0623	hidroliz	hydrolysis	гидролиз
h0624	hidroliz məhsulu	hydrolyzate	продукт гидролиза, гидролизат
h0625	hidrolaza	hydrolase	гидролаза
h0626	hidrologiya	hydrology	гидрология
h0627	hidrometeor	hydrometeor	гидрометеор
h0628	hidrometeorologiya	hydrometeorology	гидрометеорология
h0629	hidrometrik fırlanğıc	hydroelectric rotor	гидрометрическая вертушка
h0630	hidrometriya	hydrometry	гидрометрия
h0631	hidromexanika	hydromechanics	гидромеханика
h0632	hidromotor qüvvəsi	hydraulic motor force	гидромоторная сила
h0633	hidron	hydrone	гидрон
h0634	hidroplastika	hydroplastic	гидропластика
h0635	hidrosfera	hydrosphere	гидросфера
h0636	hidroskopik stabilləşdirmə	hydroscopic stabilization	гидроскопическая стабилизация
h0637	hidrostatik çəkmə	hydrostatic weighting	гидростатическое взвешивание
h0638	hidrostatik paradoks	hydrostatic paradox	гидростатический парадокс
h0639	hidrostatik rəqqas	hydrostatic pendulum	гидростатический маятник
h0640	hidrostatik tərəzi	hydrostatic balance	гидростатические весы
h0641	hidrostatik təzyiq	hydrostatic pressure, mains pressure	гидростатическое давление
h0642	hidrostatik tarazlıq	hydrostatic equilibrium	гидростатическое равновесие
h0643	hidrostatik üsul	hydrostatic method	гидростатический способ
h0644	hidrostatika	hydrostatics	гидростатика
h0645	hidrotermal metod	hydrothermal method	гидротермальный метод
h0646	hidrotermal sintez	hydrothermal synthesis	гидротермальный синтез
h0647	hidrotropiya	hydrotropy	гидротропия
h0648	hidroturşu	hydroxide	гидроокись, гидроксид, гидрат окиси
h0649	hidrozol	hydrosol	гидрозоль
h0650	hidroakustika	underwater acoustics	гидроакустика
h0651	hilbert	gilbert	гильберт, гб
h0652	Hilbert çevrilməsi	Hilbert transformation	преобразование Гильберта
h0653	Hilbert fəzası	Hilbert space	гильбертово пространство
h0654	Hittorf borusu	Hittorf tube	трубка Гитторфа
h0655	hiperbolik çevrilmə	hyperbolic transformation	гиперболическое преобразование
h0656	hiperbolik fəza	hyperbolic space	гиперболическое пространство

h0657	hiperbolik funksiya	hyperbolic function	гиперболическая функция
h0658	hiperbolik həndəsə	hyperbolic geometry	гиперболическая геометрия
h0659	hiperbolik hərəkət	hyperbolic motion	гиперболическое движение
h0660	hiperbolik kosekans	hyperbolic cosecant	гиперболический косеканс
h0661	hiperbolik kosinus	hyperbolic cosine	гиперболический косинус
h0662	hiperbolik kotangens	hyperbolic cotangent	гиперболический котангенс
h0663	hiperbolik nöqtə	hyperbolic point	гиперболическая точка
h0664	hiperbolik paraboloid	hyperbolic paraboloid	гиперболический параболоид
h0665	hiperbolik sekans	hyperbolic secant	гиперболический секанс
h0666	hiperbolik silindr	hyperbolic cylinder	гиперболический цилиндр
h0667	hiperbolik sinus	hyperbolic sine	гиперболический синус
h0668	hiperbolik spiral	hyperbolic spiral	гиперболическая спираль
h0669	hiperbolik tanqens	hyperbolic tangent	гиперболический тангенс
h0670	hiperbolik orbit	hyperbolic orbit	гиперболическая орбита
h0671	hiperbola	hyperbola	гипербола
h0672	hiperbola boyunca hərəkət	hyperbolic motion	движение по гиперболе
h0673	hiperboloid	hyperboloid	гиперболоид
h0674	hiperelliptik	hyperelliptic	гиперэллиптический
h0675	hiperelliptik funksiyalar sahəsi (sinfi)	algebraic function field	поле алгебраических функций
h0676	hiperelliptik əyri	hyperelliptic curve	гиперэллиптическая кривая
h0677	hiperelliptik funksiya	hyperelliptic function	гиперэллиптическая функция
h0678	hiperelliptik inteqral	hyperelliptic integral	гиперэллиптический интеграл
h0679	hiper-fraqment	hyperfragment	гипер-ядро, гиперфрагмент
h0680	hiperfokal məsafə	hyperfocal distance	гиперфокальное расстояние
h0681	hiperhəndəsi funksiya	hypergeometric function	гипергеометрическая функция
h0682	hiperhəndəsi inteqral	hypergeometric integral	гипергеометрический интеграл
h0683	hiperhəndəsi paylanma	hypergeometric distribution	гипергеометрическое распределение
h0684	hiperhəndəsi sıra	hypergeometric series	гипергеометрический ряд
h0685	hiperhəndəsi tənlik	hypergeometric equation	гипергеометрическое уравнение
h0686	hiperkompleks ədədlər	hypercomplex number	гиперкомплексные числа
h0687	hiperkompaund	overcompound	гиперкомпаунд
h0688	hiperkonyuqasiya, ifrat qoşma	hyperconjugation	гиперконъюгация, сверхсопряжение
h0689	hiperkoqomologiya	hypercohomology	гиперкогомология
h0690	hipermüstəvi	hyperplane	гиперплоскость
h0691	hiper-nüvə	hypernucleus	гипер-ядро
h0692	hiperqrup	hypergroup	гипергруппа
h0693	hipersensibilizasiya	hypersensitization	гиперсенсibilизация
h0694	hipersəs sürəti	hypersonic speed, hypersonic velocity	гиперзвуковая скорость, гиперзвуковой
h0695	hipersəsli aerodinamik boru	hypersonic wind tunnel	гиперзвуковая аэродинамическая труба
h0696	hipersəsli aerodinamika	hypersonic aerodynamics	гиперзвуковая аэродинамика
h0697	hipersəth	hypersurface	гиперповерхность
h0698	hipersferik funksiya	hyperspherical function	гиперсферическая функция
h0699	hipersferik koordinatlar	hyperspherical coordinates	гиперсферические координаты

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0700	hipersinxron	hypersynchronous	надсинхронный (гиперсинхронный)
h0701	hiperşar (hipersfera)	hypersphere	гиперсфера
h0702	hipertonik məhlul	hypertonic solution	гипертонический раствор
h0703	hiperyük	hypercharge	гиперзаряд
h0704	hiperon	hyperon	гиперон
h0705	hiperxromatik linza	hyperchromatic lens	гиперхроматическая линза
h0706	hipsometrik qradient	hypsometric gradient	градиент гипсометрический
h0707	hipsometriya	hypsometry	гипсометрия
h0708	hipsoqrafik əyri	hypsographic curve	гипсографическая кривая
h0709	hipsotermometr	hypsothermometer	гипсотермометр
h0710	hipsoxrom effekti	hypsochromic effect	гипсохромный эффект
h0711	hiroskop	gyrocompass	гироскоп
h0712	hipomərkəz	hypo-center	гипоцентр, очаг землетрясения
h0713	hipomərkəzin məsafəsi	hypocentral distance	расстояние гипоцентра, гипоцентральное расстояние
h0714	hipomaqnit effekti	gyromagnetic effect	гиромагнитный эффект, гиромагнитные явления
h0715	hiposikloid	hypocycloid	гипоциклоида
h0716	hiposulfit	hyposulphite	гипосульфит
h0717	hipotetik	hypothetic	гипотетический
h0718	hipotetik substrat	hypothetical substrate	гипотетический субстрат
h0719	hipotroxoid	hypotrochoid	гипотрохоида
h0720	hipotonik məhlul	hypotonic solution	гипотонический раствор
h0721	hipoxrom effekti	hypochromic effect	гипохромный эффект
h0722	hiqrometr	hygrometer	гигрометр
h0723	hiqrometrik hal	hygrometric state	гигрометрическое состояние
h0724	hiqrometriya	hygrometry	гигрометрия
h0725	hiqroqraf	self-recording hygrometer	гигрограф
h0726	hiqroskop	hygroscope	гигроскоп
h0727	hiqroskopik cisim	absorbing body	гигроскопическое тело
h0728	hiqroskopik maddə	absorbing material	гигроскопическое вещество
h0729	hiqroskopik nüvə	hygroscopic nucleus	гигроскопическое ядро
h0730	hiqroskopik su	hygroscopic water	гигроскопическая вода
h0731	hiqroskopiklik	hygroscopicity	гигроскопичность, гигроскопический
h0732	hiqroskopiya	hygroscopy	гигроскопия
h0733	hiqrotermoqraf	hygrothermograph	гигротермограф
h0734	hiqaelektron volt	gigaelectronvolt	гигаэлектронвольт
h0735	hiqahers	gigacycle	гигагерц
h0736	hirator	gyrator	гиратор
h0737	hiromaqnit kompas	gyromagnetic compass	гиромагнитный компас
h0738	hiromaqnit münasibət	gyromagnetic ratio	гиромагнитное отношение
h0739	hirorelaksasiya	gyrorelaxation	гирорелаксация
h0740	hirorelaksasion effekt	gyrorelaxation effect	гирорелаксационный эффект
h0741	hiroskop	gyroscope	гироскоп
h0742	hiroskopik effekt	gyroscopic effect	гигроскопический эффект
h0743	hiroskopik kompas	gyrocompass	гигроскопический компас

h0744	hiroskopik moment	gyroscopic moment	гироскопический момент
h0745	hiroskopik qüvvə	gyroscopic force	гироскопическая сила
h0746	hiroskopik rəqqas	gyroscopic pendulum	гироскопический маятник
h0747	hiroskopik tərəzi	gyroscopic balance	гироскопические весы
h0748	hirostabilizator	gyrostabilizer	гиростабилизатор
h0749	hirostat	gyrostat	гиростат
h0750	hirotezlik	gyrofrequency	гирочастота
h0751	hisləndirici alov	smoky flame	копящее пламя
h0752	hisli şüşə	smoky glass	закопченное стекло
h0753	həssaslıq əyrisi	sensitivity curve	кривая чувствительности
h0754	hissə (pəy)	part, portion	доля
h0755	hissə-hissə (fraksiyalanmış) çökmə	fractional precipitation	дробное (фракционированное) осаждение
h0756	hissə-hissə (fraksiyalanmış) neytrallaşma	fractional neutralization	дробная (фракционированная) нейтрализация
h0757	hissə-hissə (fraksiyalanmış) ayırma	fractional decomposition	дробное (фракционированное) разложение
h0758	hissə-hissə filtrlənmə (süzülmə)	fractional filtration	дробная (фракционированная) фильтрация
h0759	hissə-hissə inteqrallama	integration by parts, termwise integration	интегрирование по частям, почленное интегрирование
h0760	hissə-hissə kristallaşma	fractional crystallization	дробная кристаллизация
h0761	hissə-hissə yandırma	fractional combustion	дробное (фракционированное) сжигание
h0762	hissələrə ayrılmış dislokasiya	extended dislocation	расщеплённая дислокация
h0763	hüdüd həssaslığı	threshold sensitivity	пороговая (предельная) чувствительность
h0764	histerezis	hysteresis	гистерезис
h0765	histerezis mühərriki	hysteresis motor	гистерезисный двигатель
h0766	histerezis xarakteristikası	hysteresis characteristic	гистерезисная характеристика
h0767	histerezisə olan itgi, histerezis itkiləri	hysteresis loss	потери на гистерезис, гистерезисные потери
h0768	histerezis ilgəyi	hysteresis loop	петля гистерезиса
h0769	histerezometr	hysteresimeter	гистерезометр
h0770	histerezisə qarşı itgilər əmsalı	hysteresis loss coefficient	коэффициент потерь на гистерезис
h0771	histoqram	histogram	гистограмма
h0772	Hittorfun tutqun fəzası	Hittorf dark space	тёмное пространство Гитторфа
h0773	hüdüd dalğası	limiting wave	предельная волна
h0774	hücum bucağı	angle of attack	угол атаки
h0775	hüdüd	limit, bound	предел
h0776	hüdüd istiliyi	limiting heat	предельная теплота
h0777	hüdüd keçiriciliyi	limiting conductivity	предельная проводимость
h0778	hüdüd qrupu	limit group	предельная группа
h0779	hüdüd xətti	limit line	предельная линия
h0780	hüdüdi şüa	outermost beam	предельный луч
h0781	hüdüdi yük	ultimate load, limit load	предельная нагрузка
h0782	hüdüdsuz mühit	unbounded medium	неограниченная среда
h0783	hüdüd rütubətliliyi	limiting humidity	предельная влажность

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

h0784	Hügens prinsipi	Huygens' principle	принцип Гюйгенса
h0785	Hügens quruluşu	Huygens formation	построение Гюйгенса
h0786	Hügens okulyarı	Huygens eye-piece	окуляр Гюйгенса
h0787	hüceyrəli protoplazma	cell cytoplasm	клеточная протоплазма
h0788	hündür xəritə, aerologik xəritə	upper-air chart	высотная карта, аэрологическая карта
h0789	hündürlük ölçən	altimeter	высотомер
h0790	hündürlük sükanı	elevator	руль высоты
h0791	hündürlüklərin barometrik ölçülməsi (ölçüsü)	barometric hypsometry	барометрическое измерение высот
h0792	hündürlüyün enə nisbəti	aspect ratio	удлинение, формат кадра, отношение высоты к ширине
h0793	Huk qanunu	Hook's law	закон Гука
h0794	holoedriya	holohedry	голоэдриа
h0795	holoferment	holoenzyme	голофермент
h0796	holomorf differensial	holomorphic differential	голоморфный дифференциал
h0797	holomorf altqrup	holomorphic semigroup	голоморфная подгруппа
h0798	holonom fəza	holonomic space	голономное пространство
h0799	holonom sistem	holonomic system	голономная система
h0800	holonomiya qrupu	holonomy group	группа голономий
h0801	holoqrafik interferometriya	holographic interferometer	голографическая интерферометрия
h0802	holoqrafik mikroskop	holographic microscope	голографический микроскоп
h0803	holoqrafik yaddaş	holographic memory	голографическая память, голографическое запоминающее устройство
h0804	holoqrafiya	holography	голография
h0805	holoqram	hologram	голограмма
h0806	holoqram müstəvisi	hologram plane	плоскость голограммы
h0807	homeomorfizm	homeomorphism	гомеоморфизм
h0808	homeomorflu	homeomorphic	гомеоморфный
h0809	homeopolyar birləşmə	homopolar compound	гомеополярное соединение
h0810	homeopolyar dipol	homopolar dipole	гомеополярный диполь
h0811	homeopolyar kristal	homopolar crystal	гомеополярный кристалл
h0812	homeopolyar molekul	homopolar molecule	гомеополярная молекула
h0813	homeopolyar qəfəs	homeopolar lattice	решетка гомеополярная
h0814	homeopolyar rabitə	homopolar bond	гомеополярная связь
h0815	homeopolyar valentlik	homopolar valence	гомеополярная валентность
h0816	homodin detektə etmə	homodyne detection	гомодинное детектирование
h0817	homosfer	homosphere	гомосфера
h0818	homogen deformasiya	homogeneous deformation	гомогенная деформация
h0819	homogen immersiya	homogeneous immersion	гомогенная иммерсия
h0820	homogen kataliz	homogeneous catalysis	гомогенный катализ
h0821	homogen polimerləşdirmə	homogeneous polymerization	гомогенная полимеризация
h0822	homogen reaksiya	homogeneous reaction	гомогенная реакция
h0823	homogen reaktor	homogeneous reactor	гомогенный реактор
h0824	homogen sistem	homogeneous system	гомогенная (однородная) система
h0825	homogen tarazlıq	homogeneous equilibrium	гомогенное равновесие
h0826	homogen yanma	homogeneous combustion	гомогенное горение

h0827	homogenizasiya	homogenization	гомогенизация
h0828	homogenizator	homogenizer	гомогенизатор
h0829	homogenlik	homogeneity, uniformity	однородность, гомогенность, равномерность
h0830	homogenat	homogenate	гомогенат
h0831	homologik cəbr	homological algebra	гомологическая алгебра
h0832	homologik cüt xətt	homologous pair of lines	гомологическая пара линий
h0833	homologik ölçü	homological dimension	гомологическая размерность
h0834	homologik sıra	homologous series	гомологический ряд
h0835	homologik ulduzlar	homologous stars	гомологические звёзды
h0836	homologiya	homology	гомология
h0837	homologiya qrupu	homology group	группа гомологии
h0838	homologiya sinfi	homology class	класс гомологии
h0839	homologiya halqası	homology ring	кольцо гомологии
h0840	homoloq	homologue	гомолог
h0841	homomorf əksətmə (təsvir etmə)	homomorphic mapping	гомоморфное отображение
h0842	homomorfizm	homomorphism	гомоморфизм, гомоморфный
h0843	homomorfizmlər haqda teorem	homomorphism theorem	теорема о гомоморфизмах
h0844	homonüvə molekulu	homonuclear molecule	гомоядерная молекула
h0845	homopolimer	homopolymer	гомополимер
h0846	homopolimerləşdirmə	homopolymerization	гомополимеризация
h0847	homopolyar molekul	homopolar molecule	гомополярная молекула
h0848	homopolyar rabitələr	homeopolar constraints	гомополярные связи
h0849	homosentrik dəstə	homocentric beam	пучок гомоцентрический
h0850	homosentrik şüa	homologous ray / beam	гомоцентрический луч
h0851	homosentrik süa dəstəsi	homocentric bundle of rays, homocentric pencil of rays	гомоцентрический пучок лучей
h0852	homotopik növlü invariant	homotopy type invariant	инвариант гомотопического типа
h0853	homotopik qrup, homotopiya qrupu	homotopy group	гомотопическая группа, группа гомотопий
h0854	homotopik tip	homotopy type	гомотопический тип
h0855	homotopik operator	homotopy operator	гомотопический оператор
h0856	homotopiya	homotopy	гомотопия
h0857	homotopiya çoxluğu	homotopy set	множество гомотопий
h0858	homotopiya sinfi	homotopy class	класс гомотопий
h0859	homoxromatik fotometriya	homochromatic photometry	гомохроматическая фотометрия
h0860	honiometr	goniometer	гониометр
h0861	honiometriya	goniometry	гониометрия
h0862	hopdurma	impregnation	пропитка
h0863	hopdurulmuş katod	impregnated cathode	пропитанный катод
h0864	Hopkinson düsturu	Hopkinson formula	Гопкинсона формула
h0865	Hopkinson effekti	Hopkinson effect	эффект Гопкинсона
h0866	Holder bərabərsizliyi	Holder's inequality	неравенство Гёльдера
h0867	hopmuş qaz	occluded gas	оклюдированный газ
h0868	horizontal kənarəçixma sarğacı	horizontal deflection coil	катушка горизонтального отклонения

A.İ.Nəcəfov, R.R.Babayeva

ULTRASƏS DALĞALARININ TƏTBİQİ YOLU İLƏ ALÜMİNİUMUN ZONALI ƏRİTMƏ ÜSULU İLƏ TƏMİZLƏNMƏSİ

A85 (99,85%Al) markalı alüminiumun dərindən təmizlənməsi məqsədi ilə üç kaskadlı zonalı əritmə üsulu tətbiq edilmişdir. Ərintinin qarışdırılması və diffuziya proseslərinin intensivləşdirilməsi məqsədi ilə zonalı əritmə prosesində ultrasəs dalğaları tətbiq edilmişdir. Təcrübi yolla ultrasəs dalğalarının optimal parametrləri müəyyən edilmişdir. Göstərilmişdir ki, adi zonalı əritmə prosesi ilə müqayisədə 20 kHz tezliyi və 0,4 Vt/sm² intensivliyi olan ultrasəs dalğalarının tətbiqi alüminiumun təmizlik səviyyəsini 99,999% -ə qədər artırmağa imkan verir.

H.S. Orucov, N.A. İsmaylova

TlInS₂ KRİSTALINDA YÜKLÜ VƏ YÜKSÜZ VAKANSİYALARIN FORMALAŞMA ENERJİSİ

LDA və LDA+U sxemləri ilə TlInS₂ kristalında yüklü və yüksüz vakansiyaların formalaşma enerjilərinin Fermi səviyyəsindən asılılıqları hesablanmışdır. Birləşmənin qadağan zolağının eninin kiçik alındığını nəzərə alaraq (LDA ilə 1.25 eV, LDA+U ilə 1.47eV), alınan asılılıqları eksperimental qiymətə (2.2 eV) uyğunlaşdırmaqla ekstrapolyasiya etdikdə, Fermi səviyyəsinin qadağan zolaq içindəki ixtiyari vəziyyətində S-vakansiya neytral yük halında, Tl və In vakansiyaları isə q=-1 yük halında olduğu müəyyən edilmişdir.

N.A. Əliyeva, Q.H. Hüseynov, G.M. Ağamirzəyeva, T.R. Mehdiyev

YÜKSƏKTEMPERATURLU RENTGENOQRAFIYA ÜSUL İLƏ Cu₄Te_{1.5}Se_{0.5} BƏRK MƏHLULUNDA FAZA KEÇİDİNİN TƏDQIQI

Cu₄Te_{1.5}Se_{0.5} tərkibli bərk məhlulu sintez edilmişdir. Rengenografik tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sintez edilmiş nümunə triqonal sinqoniyada kristallaşır. Onun qəfəs parametrləri $a_h=8,2319(11)$ Å, $c_h=21,4145(23)$ Å, $V=1089,811(12)$ Å³, fəza qr. P3m1, $Z=22$, $\rho_x=7,33$ q/sm³. Yüksək temperaturlu rentgen difraksiya üsulu aparılmış və tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, otaq temperaturlu α -Cu₄Te_{1.5}Se_{0.5} faza $T=750\pm 3K$ -də iki fazaya parçalanır: heksaqonal-Cu₂Te_{0.5}Se_{0.5} ($a=4,231$ Å, $c=7,223$ Å) və kubik-Cu₂Te ($a=6,049$ Å). Müəyyən edilmişdir ki, $T=800K\pm 5K$ temperaturda hər iki aralıq faza parametri $a=6.061$ Å olan vahid kubik quruluşa keçir.

E.R. Həsənov, A.V. İslamzadə

İKİ TİP YÜKDAŞIYICIYA MALİK YARIMKEÇİRİCİLƏRDƏ TERMOMAQNİT DALĞALARI

Birqat və ikiqat mənfii aşqarlara malik yarımkeçiricilərdə sabit elektrik sahəsi və sabit temperatur qradienti olanda, dayanıqsız termorekombinasiya dalğalarının yayılması nəzəri olaraq isbat olunmuşdur. Termorekombinasiya dalğalarının tezlik və inkrementi nəzəri olaraq hesablanmışdır. Bu dalğaların dayanıqsızlıq şərtinə uyğun elektrik sahəsinin analitik ifadəsi hesablanmışdır.

İ.K. Əliyeva, P.B. Əsilbəyli, T.M. Vəliyev, E.S. Səfiyev, A.Ə. Hədiyeva

PP-ASPE POLİMER KOMPOZİTLƏRİNİN MEXANİKİ DAĞILMASININ KİNETİKASINDA ELEMENTAR PROSESLƏR

PP-AŞPE (polipropilen və aşağı sıxlıqlı polietilen) polimer kompozitlərin mexaniki yaşama müddətinə τ (sabit gərginlikdə mexaniki dağılmanın baş vermə müddəti) görə paylanması ölçülmüşdür. Mexaniki yükün fasiləli və fasiləsiz təsiri zamanı qırılmayan nümunələrin yaşama müddətləri qarşılaşdırılmışdır. Fasilə zamanı temperaturun və zamanın qiymətindən asılı olaraq polimer kompozitlərin mexaniki möhkəmlik xassələrində müxtəlif dərəcədə regenerasiya müşahidə edilməmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, polimer kompozitlərin mexaniki dağılma prosesində zəncirlərin fluktuasiya qırılması dönməyən prosesdir.

M.H.Kazımov, L.V.Rüstəmov

YENİ FIRLANMA ELEKTRON –DİFRAKSİYA METODLARININ KÖMƏYİ İLƏ Zn_{1.5}In₃Se₆ –nın 3R POLİTİPİNİN QURULUŞ TƏDQIQATLARI

Elektron şüasına perpendikulyar olan vəziyyətdən φ bucağı qədər döndərilərək səthinə perpendikulyar ox ətrafında fırlandırılan Zn_{1.5}In₃Se₆ -nin nazik monokristallik təbəqələrindən (MT) alınmış elektronogramlar və həmcinin elektron şüasına perpendikulyar yerləşdirilmiş əks qəfəsin a^* oxu ətrafında fırlandırılan MT-dən alınmış elektronogramlar öyrənilmişdir. Müxtəlif sıralara aid olan

reflekslərin üst-üstə düşməsi ilə müşayiət olunan maili teksturadan alınan elektronoqramlardan fərqli olaraq, yeni fırlanma metodları ilə alınmış elektronoqramlarda müxtəlif sıralara aid olan reflekslər üst-üstə düşür.

Əsas kristallik qəfəsinin parametrləri $a=4.046$, $c = 59.292$ Å, fəza qr. $R3m$ və ifratqəfəsinin parametri $A_{if,q} = \sqrt{3} a$ olan üçpaketli romboedrik(3R) politip aşkar edilmişdir.

Ş.M. Nağıyev, K.Ş. Cəfərova, A.İ. Kazımova

KVANT MEXANİKASINDA DƏYİŞƏN XƏTTİ POTENSİALA YENİDƏN BAXIŞ

Biz evolyusiya operatoru metodu ilə dəyişən xətti potensial sahədə hərəkət edən dəyişən kütləli zərrəcik üçün Şredinger tənliyinin tam həllərinə yenidən baxırıq. Məsələn konfiqurasiya və impuls fəzalarında həll edirik. Uyğun başlanğıc dalğa funksiyasını seçməklə biz $\psi(t) = U(t)\psi(0)$ münasibətindən baxılan sistemin istənilən xassəli, o cümlədən ədəbiyyatda məlum olan həllərini ala bilərik. Məsələn, göstərilmişdir ki, evolyusiya operatorunun köməyiylə zamandan asılı sistemin Qauss tipli, Eyri tipli və ossilyator tipli həlləri alına bilər. Başlanğıc impuls və koordinat $\hat{p}_0(t)$ və $\hat{x}_0(t)$ operatorlarının aşkar şəkilləri tapılmışdır. Göstərilmişdir ki, sərbəst zərrəcik və dəyişən xətti sahədə hərəkət edən zərrəcik məsələləri unitar ekvivalentdir.

A.H. Aydınmırova, R.B. Aslanov, O.K. Qasımov

POLİMERLƏRİN MEXANİKİ XASSƏLƏRİNİN TƏYİNİ ÜÇÜN KOMPÜTERLƏŞDİRİLMİŞ QURĞU. İPƏK BİR NÜMUNƏ KİMİ

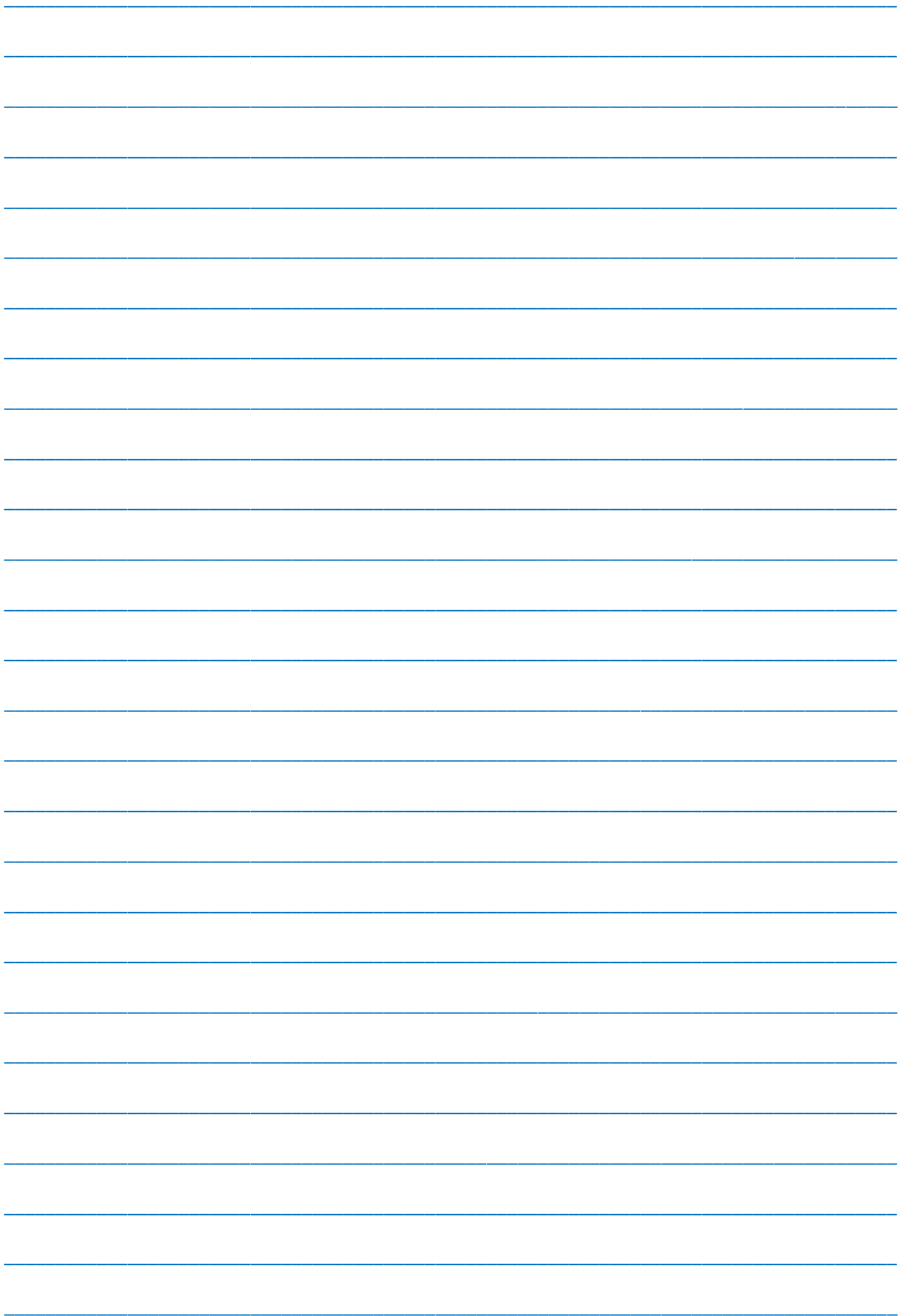
İpək sənayenin müxtəlif sahələrində - toxuculuqda, tibbdə, texnologiyada geniş miqyasda istifadə olunur. İpəyin mexaniki xassələri onun bir çox tətbiq sahələrində vacib rol oynayır. Bu işdə biz polimerlərin zamandan asılı mexaniki xassələrini tədqiq etmək üçün kompüterləşdirilmiş qurğu yaratmışıq. İpək, polimerlər üçün bir nümunə kimi istifadə olunub. Özümdən əvvəlki qurğularla müqayisədə, ölçülərin dəqiqliyini və həssaslığını artırmaq üçün, cihazda mexaniki deformasiyanın ölçülməsi optik deteksiya yolu ilə həyata keçirilir. Müxtəlif diametrlilikli bloklar deformasiya şkalası üçün gücləndirici rolunu oynayır. İpək liflərinin deformasiyasının və sabit mexaniki gərginlik altında qırılma müddətinin qeyd olunması laboratoriyada yazılmış LabView proqramı vasitəsilə idarə olunur. Proqramda ölçülər müxtəlif sürətlə, hətta 1ms rejimində, qeyd oluna bilər. İşdə iki müxtəlif növ ipək nümunələrinin mexaniki xassələri ölçülüb. Qurğu bu nümunələrin mexaniki xassələrini aydın şəkildə fərqləndirə bilər. Qurğudan istifadə edərək müxtəlif növ, o cümlədən təbəqə halında olan polimerlərin zamandan asılı mexaniki xassələrini öyrənmək mümkündür.

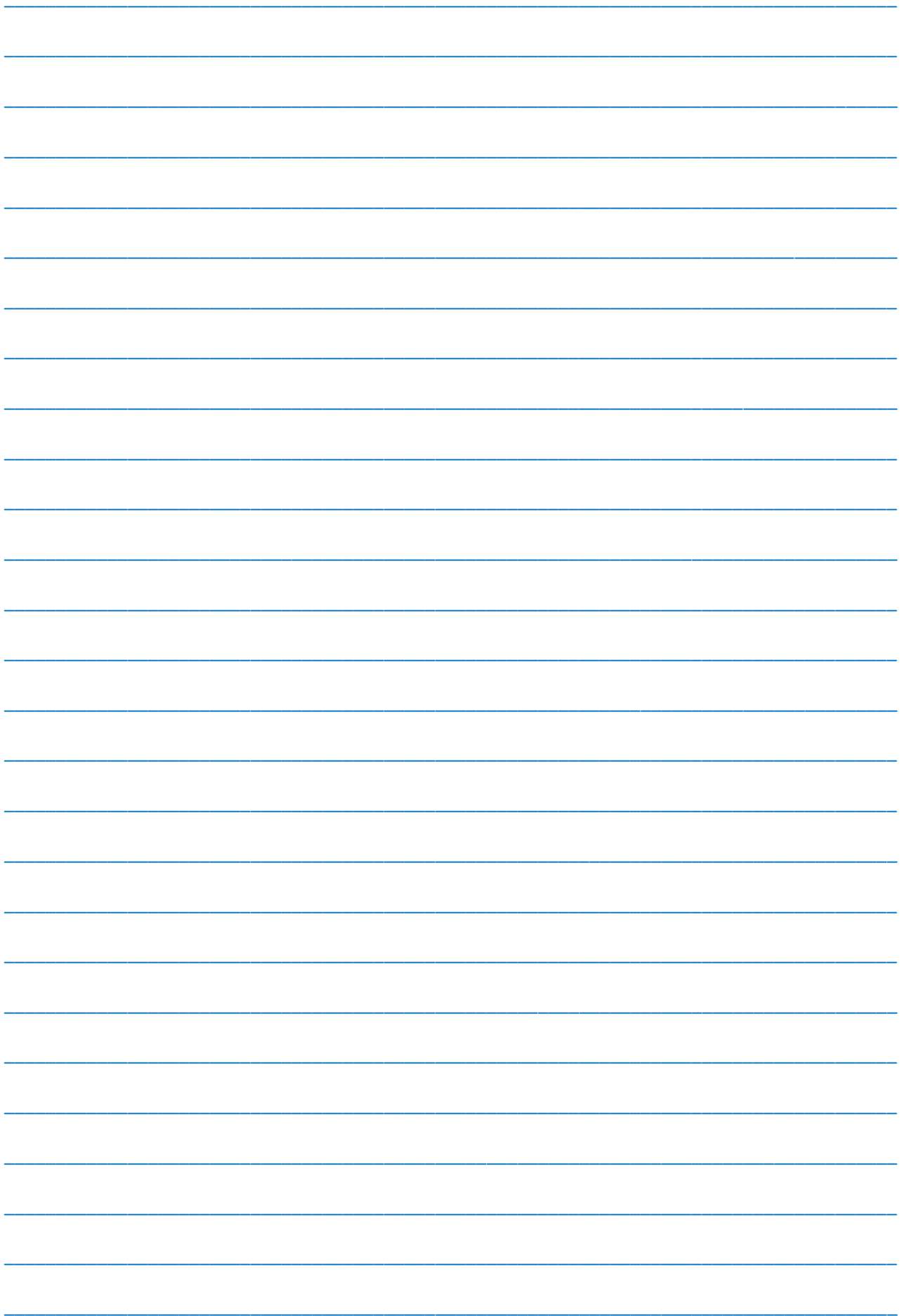
S. Abdulayeva, G. Qəhrəmanova, R. Cəbbarov

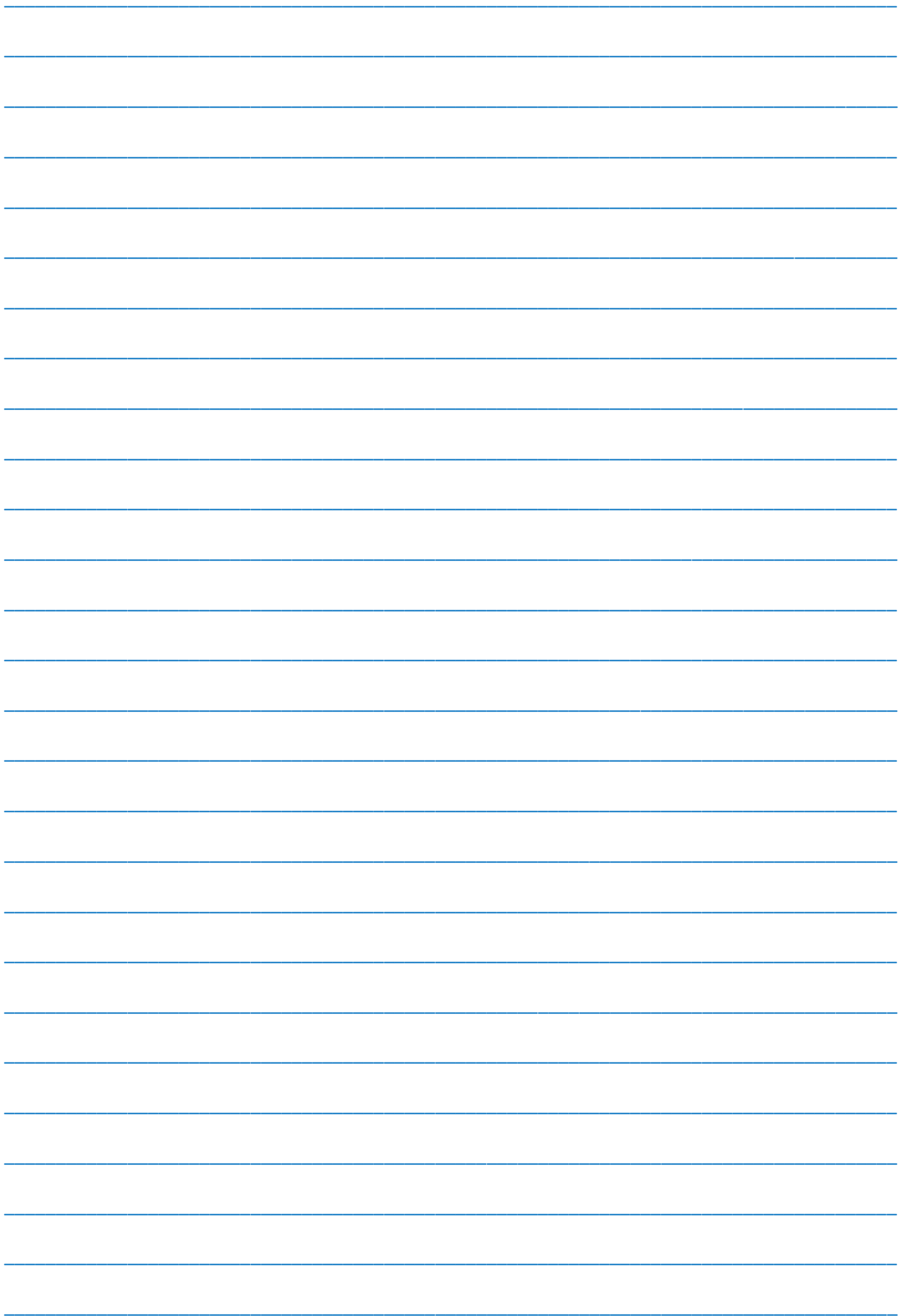
(11-22) InGaN/(In)GaN ÇOXQAT KVANT ÇUXURLARININ DAXİLİ KVANT EFFEKTİVLİYİ

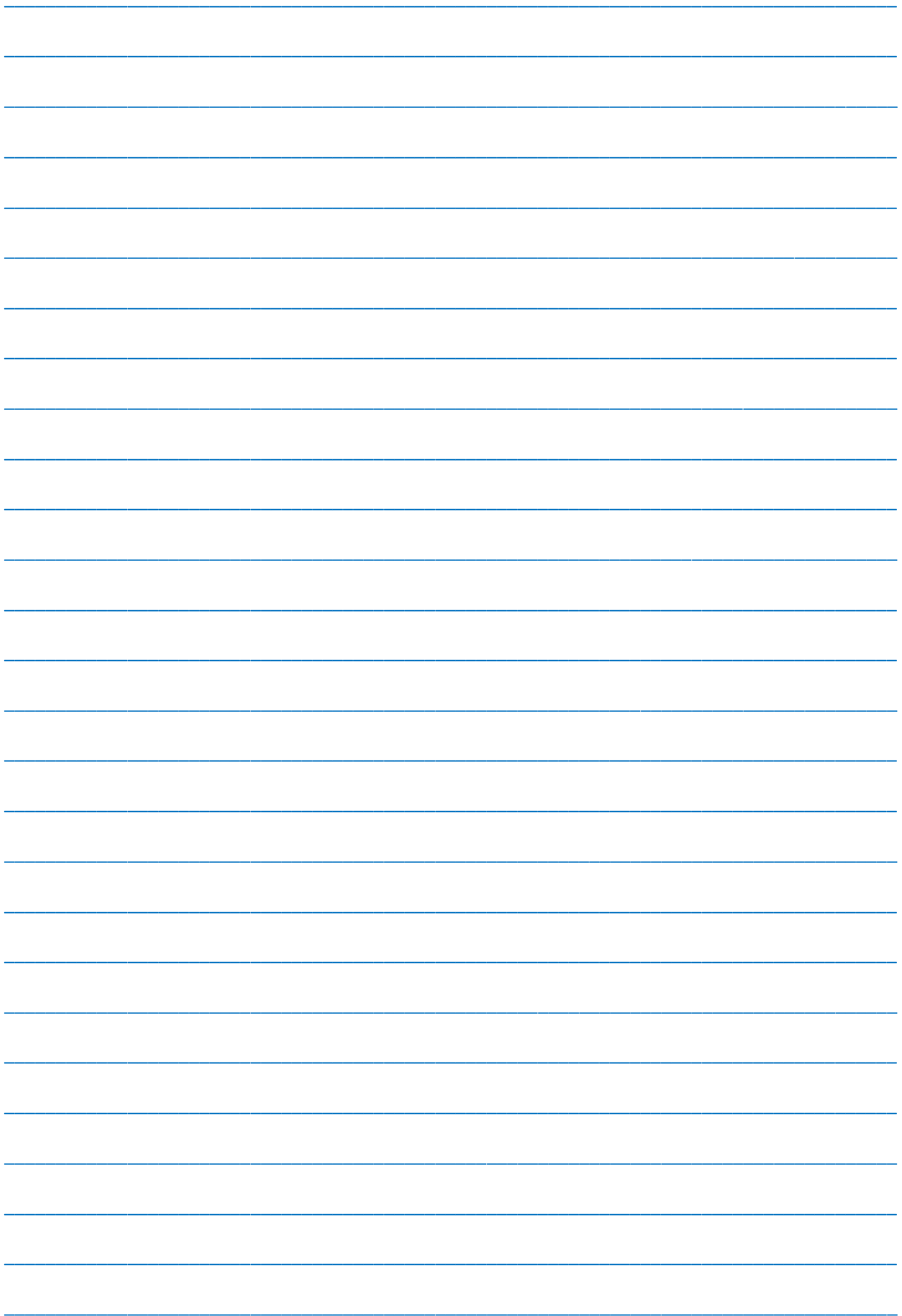
(11-22) GaN/sapfir altlıq üzərində yetişdirilən InGaN/(In)GaN çoxqat kvant çuxurlu heteroqəçidlərin temperaturdan asılı olaraq fotoluminessensiya ölçüləri və daxili kvant effektivliyi tədqiq edilmişdir. InGaN kvant çuxurlarının daxili kvant effektivliyi fotoluminessensiyanın temperaturdan asılılığına və ABC modelinə əsasən hesablanmışdır.

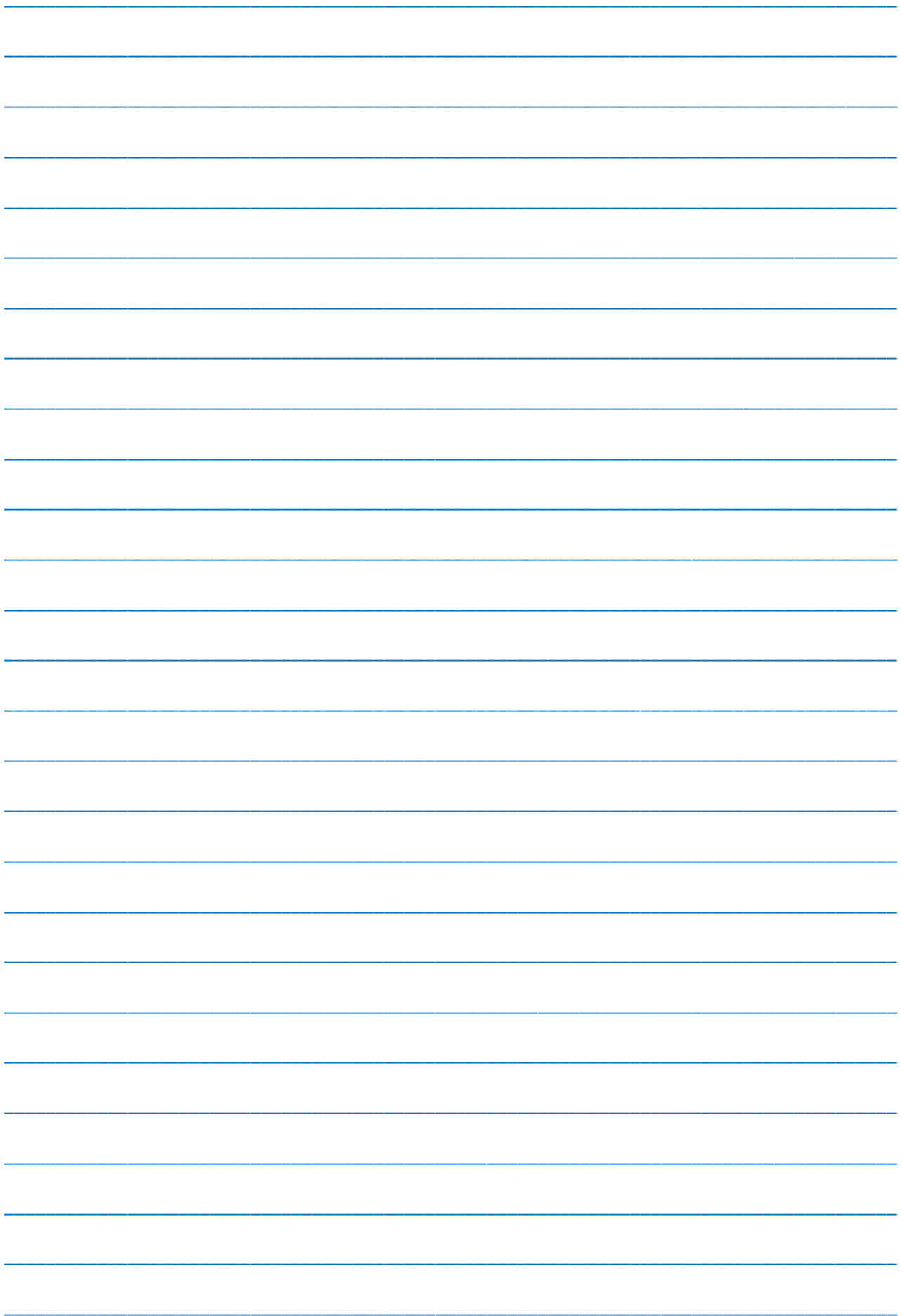

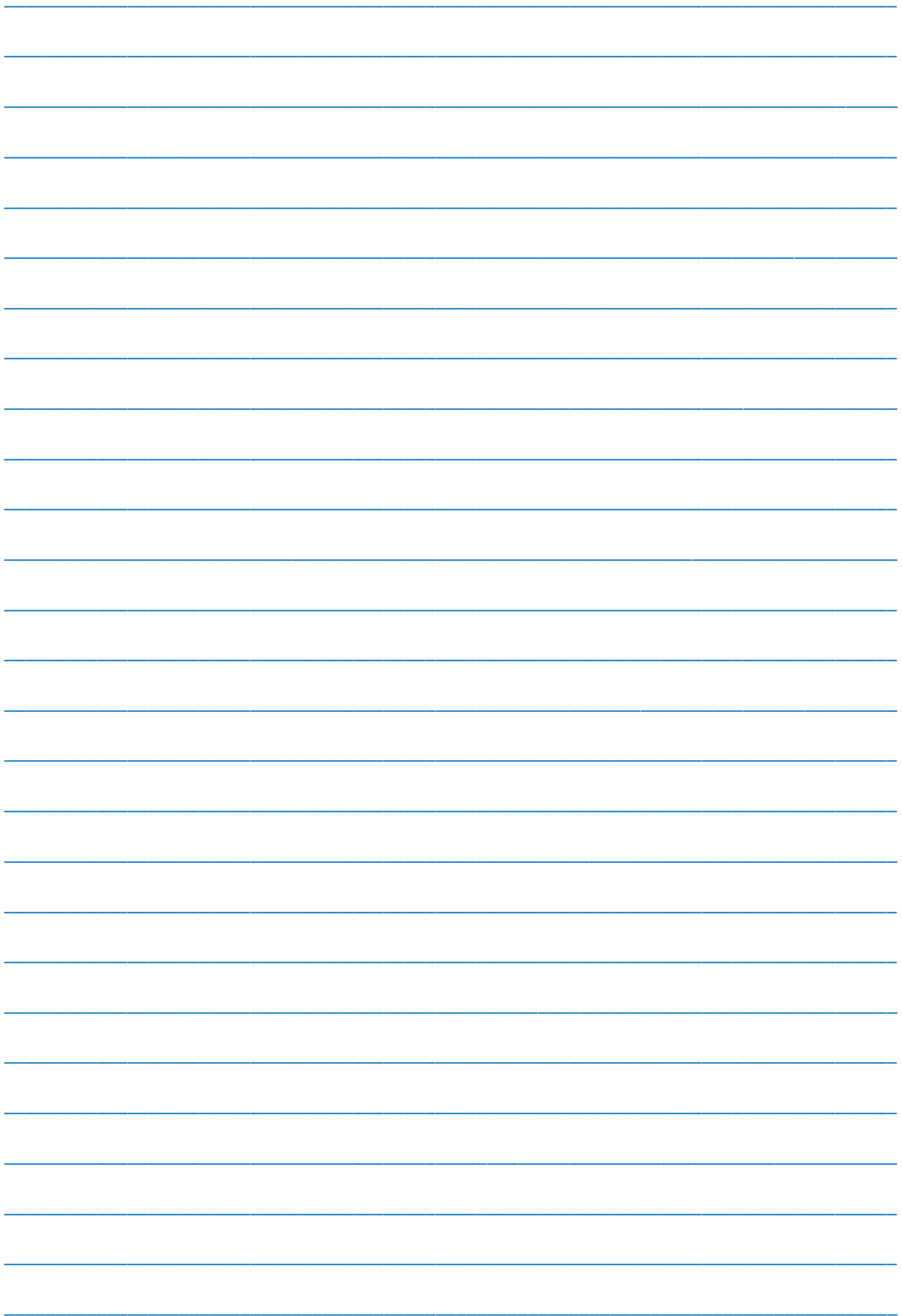

MÜNDƏRİCAT

---

1. Su-saxaroza sisteminin struktur xüsusiyyətləri
E.Ə. Məsimov, H.Ş. Həsənov, B.G. Paşayev 3
2. Havanın təzyiqinə həssas olan nazik təbəqəli çevirici və varistor
G.S. Hacıyeva, N.N. Abdulzadə, F.A. Kazımova, N.N. Mursakulov 8
3. Elektrik qaz boşalma prosesinin ZnO-polimer kompozit varistorunun rentgen spektrlərinə təsiri
Ş.M. Əhədzadə 11
4. γ -radiasiyanın ZnSe monokristalının fotokeçiriciliyinə təsiri
İ. Qasımoğlu, Ə. Ələsgərov, C.T. Hüseyinov, İ.A. Məmmədova, Q.S. Mehdiyev, Ə.H. Bağırov Z. Qədiroğlu 15
5. Fiziki terminlər və ifadələr
A.İ. Muxtarov, M.A. Muxtarov, T.R. Mehdiyev, K.B. Qurbanov, E.A. Axundova, N.A. Axundova, N.İ. Hüseynova, S.İ. Əliyeva, E.Ə. Ələsgərova 18
6. **FİZİKA, 2016, vol. XXII №1, section: En** buraxılışında dərc olunan məqalələrin qısa xülasəsi 39

www.physics.gov.az